

MAPALUXELO YA MAPHAHLELE YA
NDHAVUKO WA XITSONGA EKA
XONA HI XIHI? HI D.R. MALULEKE.
AN ANALYSIS OF XITSONGA
TRADITIONAL WORSHIP IN XONA HI
XIHI? BY DR MALULEKE

hi

KHOZA Q.R.

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko

swa xikambelo xa

“DEGREE OF MASTER OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2013

DECLARATION

I swear and take an oath that **AN ANALYSIS OF XITSONGA TRADITIONAL WORSHIP IN XONA HI XIHI? BY D.R. MALULEKE** is my own work, there is no other university in which I have registered this dissertation before and I have indicated all sources quoted by a complete references.

Ndza hlabanya no tiboha eka ndzavisiso wa maphahlele ya Xitsonga eka xona hi xihi? hi DR Malulele eka ntirho wa mina. A ku na un'wama eka yuniversity leyi ndzi ti tsariseke na yona loyi a nga rhanga a tsala xitsalwana xa muxaka lowu laha ku kombisiweke leswi tsahiweke hi ku hetisela.

Q.R. KHOZA

2013

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

T 299. 61211 KHO

239954

612944750

112912062

XIKHENSO

Ndzi khensa yena muleteri wa mina Dok. O.R Chauke loyi a ndzi lihiseleke mbilu loko ndzi tsala xitsalwana lexi.

Ndzi khensa na valeteri kolori eka ndzawulo ya xitsonga na ti ndzawulo leti n'wana ta ti nzimi ta xintima e yiniversity ya limpompo, lava va hoxeke xandla hi ku nzilulamisela kondletela ntirho wa mina eke ndzavisiso lowu.

Na wena tatana H.M Machete awu siyiwi ehandle aka ku thayipa na ku pfuneta hi ta n'wana tati mhaka eka ndzavisiso lowu ko kondza wu hela.

A ndzi rivali ku khensa na mutwsari wa min a Pendas Khoza (n'wa mnisi) loyi a ndzi tiseke laha a misaveni, ku va a ndzi susumetile ku va ndzi nghene a xikolo hambiloko swi ri karhi switika hikokwaloho ka vusweti lebyi a byiri kona. A ndzi rivali nsati na vana fortunate, Phenuel, na Jessica kuka va ng heli matimba yo kombisa nkoka wa dyondzo.

Ndzi khensa xikwembu lexi xi ndzi nyekeke vutlhari byo dyondza ndzi fika laha ndzi nga kona nomutlha

Khanimamba!

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to:

Dr. O.R. Chauke, my superior, for his patience encouragement, ideas, constructive criticism and unselfish guidance towards the fulfillment of the study.

I would like to thank other colleagues in the Department of Xitsonga and other Department of African Languages of the University of Limpopo for sharing their knowledge and for moral support and also for assisting me with some of the references I have used for the study.

I will also like to thank Mr. HA machete having typed and adding information until the work is completed

Also like to thank my parents who pursued me to attend school under difficult condition due to poverty which over whelmed. My wife Rhulani Selina as well as my children Fortunate, Panuel, Bafana and Jessica for the perseverance which they made when I was busy with my study

The university of Limpopo and C.S.D. For financial assistance towards the cost of this study.

Above all, my thanks go to my father in Heaven, Yehivha who provide me with a strength and knowledge to do this work. "The beginning of all wisdom is the respecting of the Lord.

XIFINDZHO

Dissertation leyi yi fundza vanu lava va landzelaka:

Mutswari wa mina Pendas Khoza (N'wa-Mnisi)

Nsati wa mina Selina Rhulani Khoza

Vana va mina Fortunate, Panuel, Bafana and Jessica.

DEDICATION

This dissertation is dedicate to:

My parents Pendas Khoza (N'wa-Mnisi)

My wife Selina Rhulani Khoza

My children Fortunate, Panuel, Bafana and Jessica.

ABSTRACT

**TITLE: AN ANALYSIS OF XITSONGA TRADITIONAL WORSHIP IN XONA HI XIHI?
BY DR MALULEKE**

Summary of the study

1. Problem statement.

It appears that our generation most people believed in a “prayer” to god. Meanwhile not all prayers can be directed to god our ancestors also play a vital role to lives.

2. Methodology

To achieve the aim of this proposal we will use the interviewed method, content method textual analysis together unstructured interview and these methods will be supported by an open-ended questionnaires whereby anyone can give their opinion or point of view about culture.

3. Significance

this study will reveal to people that not only God cares us even our ancestors do cares us and this research can also come to rescue.

SUMMARY OF THE STUDY

The main aim of the study is to make the people aware about their worshipping Gods as their ancestors by D.R Maluleke at Xona Hi Xihi? The study also indicates character that ignores his culture and turn to other peoples culture. The main aim of this literature is to make people aware about their cultures the researcher also indicates the importance of this milieu in his research in this study.

The first chapter indicates the general outline of the study, the problem statement, the aim, the methodology and its importance, the most important term of the study had been explained to be the study.

Chapter two gives the summary of names of Gods which plays an important with the history of the author, definitions of terms character has been explained in details in this chapter.

The most important different types of characters has been named and explained which causes the people to neglect tier culture.

Chapter three explained and defines the novel and plays that reveals the character to turn away from their culture.

NKOMISO WA NDZIVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso I ku lemukisa vanhu hi ma phahlelo ya swikwembu he D.R Maluleke eka Xona hi Xihi? Eka tsalwa ri kombisa swimunhuhatwa leswi tsan'weke ndhavuko wa swona xikongomelonkulu xa ndzavisiso I ku lemukisa vanhu hi mayelena na ndhavuko wa vona. Ndzavisiso lowu wu kombekisa nkoka wa ndhavuko.

Eka ndzima yo sungula ko andlariwile xikongamela ndzavisiso, xiphiquho xa xitatimende xikongomelo, na maendlelo na nkoka wa kona, xikongomelonkulu xa ndzavisiso laha swi hlamuseriweke eka ndzavisiso.

Ndzima ya vumbirhi wu nyika nkomisa wa mathyele ya mavito ya swimunhatwa eka tsalwa na nhamuselo ya wona hi vuenti na nkanelo wa maphahlelo ya ndhavuko.

Mhakankulu I ku nkombisa swimunhuhatwa leswi tsan'weke ndavuko wa swona. Swimunhuhatwankulu swi boxiwile switlhela swi hlamusela xivangelo xo tsan'wa ndhavukoa wa xswona.

Ndzima ya vu nharhu ku hlamuseriwa swimunhatwa leswi tsan'weke ndhavuko waswona huvu enti.

KAVANYISA KA 1

MAPALUXELO YA MA PHAHLELO YA NDHVUKO WA XITSONGA

EKA XONA HI HI XIHI? D.R MALULEKE.....	1
1. MANGHENELO.....	1
2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO.....	2
3. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO.....	3
4. NKOKA WA NDZAVISISO.....	4
5. MAENDLELO.....	5
5.1 Maendleloxiidzi ya ndzavisiso yo sungula.....	5
5.2 Maendlelo ya nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwangi.....	5
5.3 Maendleloxiidzi ya ndzavisiso ya vumbirhi.....	5
5.4 Maendlelo yo xopaxopa vundzeni bya matsalwa	6
6. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE.....	6
6.1 Chauke (1992).....	7

6.3	Shirindza (1995)	7
6.2	Chauke (1992)	7
6.4	Msimeki (1998)	8
6.5	Mhinga (2012)	9
6.6	Ngobeni (2012)	9
7.	NHLAMUSELO YA MATHEME	10
7.1	Novhele	10
7.2	Swimunhuhatwa	10
7.3	Ndhavuko	11
	NDZIMA YA 2	12
2.1	MATHYELO YA MAVITO YA SWIKWEMBU	12
2.2	NKATSAKANYO WA HUNGU RA TSALWA RA XONA HI XIHI?	23
2.3	NKANELO WA SWIMUNHUHATWA EKA XONA HI XIHI?	27
2.3.1	SIMON	27
2.3.2	BILLY	29

2.3.3	M'XEKI.....	29
2.3.4	SKROEF.....	29
2.4	MBANGU.....	30
	NDZIMA YA 3.....	38
3.1	NKANELO WA MAPHAHLELE YA XINTU.....	38
	NDZIMA YA 4.....	62
4.1	NKATSAKANYO WO WO ANGARHELA.....	62
4.2	SWI BUMABUMELO.....	63
5	MATSALWA LAMA TSHAHIWEKE.....	64

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Mfuwo wa rixaka kumbe ndhavuko swi vula mikhuva ni mitolovelolo yo karhi leyi rixaka ro karhi ri tolovelaka ku yi endla eku hanyeni ka rona. Vo tala, ngopfungopfu vantshwa, loko ku vulavuriwa hi mfuwo wa rixaka kumbe ndhavuko, va vula leswaku i swilo leswi a swi endliwa khale hi vakokwa wa vona ntsena, vona a swi va khumbi. Mavonelo lawa ya vona ya hoxekile hikuva rixaka rin'wana ni rin'wana ku katsa lavatshwa ni lavakulu a ri koti ku hanya esibakabakeni, hikuva ri ri ni mfuwo wa rona kumbe ndhavuko wa rona. Vanhu lavakulu hi vona lava tokoteke hi mikhuva ni mitolovelolo ya kona kutani loko va swi hundzisela eka vantshwa va swi landzula. Ndhavuko i nchumu kumbe michumu leyi vanhu va tibombisaka hayona. Zimmernam (2012:14) u hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi: *"Culture is the character of a particular group of people, defined by everthing from language, religion, cuisine, social, habits, music and art"*.

Zimmernam u paluxa leswaku ndhavuko wu tihlawulekisa hi swihlawulekiso swa ntlawa wa vanhu volavo, ku nga ririmi, vukhongeri, timbita, matshamelo, mahanyelo na vutshila. Swi tirhisiwa leswi hi swona leswi paluxaka ndhavuko ku ya hi vanhu leswi va nga xiswona. Kasi *Wikipedia* (2011.782) yi hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi: *"Culture is when we talk about family, we usually mean a house hold made up to parents and children"*. Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela ndhavuko wu sungula ekaya kumbe endyangwini laha ku nga na muti lowu nga na vatswari ni vana

Khoza. D.R.
Madaluxelo ya mapnahliele ya
ndhavuko wa Xitsonga eka
Xona Hi Xini hi D.R Maluleke
239954

2. XITATIMENDHE XA XIPHIGO

Ndzi susumetiwiile ku tsala ndzavisiso lowu hi ku vona leswaku vanhu va tsan'wa ndhavuko wa vona. Leswi swi endla leswaku vana va manguvalawa va kula va ri karhi va tekela ndhavuko wa vona ehansi. Loko lavakulu va tekela ndhavuko enhlokweni, swi endla leswaku vana va vona va landzelela mikwembu ya vona. Loko hi nga landzeleli ndhavuko hi ta lahlekeriwa hi swo tala. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku tsundzuxa vana ku tshemba, nkoka ni swi koweto swo tekela ndhavuko enhlokweni ni ku wu hlayisa. Ndlela leyi vatsari lava va paluxaka ndhavuko hayona, yi hoxekile, kambe ku nga va ku ri ndlela yo tsundzuxa vavulawuri va ririmi ku yima hi milenge va lunghisa mavonelo ni maendlelo hi tlhelo ra swa ndhavuko. Ntsan'wisi (1954:8) u ri:

Loko vakhegula va rindzele mana wa Masungi leswaku a ta titshuxa eka ku kuma Masungi vakhegula lava a va hlengeletanini endhawini yin'we va hlamusela hi ndlela leyi xikoxa xin'wana xona a xi ri kusuhi ni ndzilo xi nyekisile n'wandhindhana xi fayetela mataya lawa a ya lo xalala ni nsomo wa nguvu. Van'wana a va khohlola va tshwutela swikhohlola enkumeni va swi funengeta hi nkuma. Va ntsentela marhi lahaya kusuhi ni makhuwana ya mati lawa a ya vekiwile kwalahaya xitsumbeni.

Marito lama ma kombisa ku va ndhavuko wa Xitsonga wu papalatiwa hi vatsari vo hambahambana. Loko munhu ova a tikile u tsutsumerisewa a xibedlhele ematshan'wini yo yisiwa a tin'angeni ku ya lavisisa xiphigo xa vuvabyi khale vanhu a va beburiwela emakaya ku nga ri exibedhlele

Eka tsalwa ra *Xona hi xihl?*, Maluleke u paluxa Xihahlele ku ri munhu loyi a nga landzeleriki ndhavuko wa rixaka ra ka vona. Leswi swi endla leswaku swikwembu swa ka vona swi vilela hi mahanyelo ya yena yo swi papalata. Swi hetelela swi n'wi landza hinkwako lomu a ya ka kona. Loko a balekele exilungwini hi twa swikhegudyana leswi swi n'wi tsundzuxa emilorhweni swi ku: "... *Xa mukwana a wu nge xi kumi loko u nga hi*

yingisi. Hi ta ku twisa ku vava hikuva na hina u hi cukumetile erivaleni; a hi na muti, a hi na ndzhuti, a hi na xo hi dyangata”.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu seketela mhaka ya leswaku loko ndhavuko hi nga wu fambisi hi ndlela ya kahle wu na swi ta ndzhaku swo ka swi nga ri kahle leswi swi twiwaka hi n'wini wa swona. Ntolovelo wa muti wa mutsonga wu fanele wu angarihela swilo swo hambanahambana ku fana na mahanyelo, ku xixima, maambalelo hambu ku ri matekanelo,

3. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku kombisa nkoka wa maphahlele ya ndhavuko ya vutomi bya siku na siku eka tsalwa ra *Xona hi Xihi?* Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu kombisa leswaku nhlonipho ni mitolovelo ya Vatsonga swi fanele swi tekeriwa enhlokweni. Ndhavuko lowu wu ta kombisiwa hi vutomi byo hanya ni matikhomelo na ku wu hlayisa. Leswi swi kucetela Vantima va tshika maendlelo ya mindhavuko na maphahlele ya vona va landzelela rixaka rin'wana. Leswi hi swi kuma eka xitlhokovetselo xa Malungana na Babane (1996:17) loko va ku: *“Tolo u gotsile swa yena swiyila swi endliwa ri lo hosi ku vuriwa leswaku i swa khale, vhlwa ra vutomi ri vumbulukela emahlweni”*. Vutsari va kombisa ku tsana ka mahanyelo ya vana va manguvalawa, hikokwalaho ka leswi hi nga ha swi kotiki ku hanya vutomi byo lulama. Vatswari vo tala a va ha swi koti ku tshinya vana va vona.

4. NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku hlohletela vakhale ni vantshwa leswaku va landzelela ndhavuko wa vona ni ku wu tekela enhlokweni. Loko hi xiya mhaka leyi yo paluxa ndhavuko hi ndlela yo ka yi nga ri kahle hi ku leteriwa hi vatsari va tibuku hi kuma leswaku vanhu a va tivi laha va humaka kona hikokwalaho ka ku tsan'wa ndhavuko wa vona. Ndzi tlhela ndzi susumetiwa nakambe hi ndlela leyi vanhu va lan'waka maendlelo ya vona yo langutela ndhavuko wa vona ebhodheleni. Leswi swi seketeriwa hi Magaisa

(1994:2) hi ndlela leyi: “dzovo ra vukosi ridiyiwile hi ti nsumba, tihunyi taxitiko xa vukosi ti tlhengukile, miti ya tihosi ta tolo l marhumbi, swikwembu swa vatsonga swi tifularhele”.

Magaisa u paluxa ndlela leyi timhaka ti humeleshaka hakona loko hi nga landzeleli matikhomele na mindhavuko ya hina. Vahlayi va matsalwa ya Xitsonga va tsaka hi hungu ra tsalwa handle ka ku xapaxopa ndlela leyi vatsari va paluxaka mindhavuko ya vona hayona. Hikokwalaho ndzi vonile swi antswa ku languta eka matsalwa man'wana lama ma hlawuriweke ku vona ndlela leyi mindhavuko yi paluxiwaka ha kona.

Mindhavuko ya maphahlelo lawa paluxiwaka eka matsalwa yo tala ya va ri ya nkoka kambe vini va mindhavuko hi voxo va yi tekela ehansi ongeti a hi nchumu. Swiendlo ni swinavetiso swa vona i swo komba ku sola mindhavuko.

5. MAENDLELO

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendleloxidzi ya ndzavisiso yo sungula na maendleloxidzi ya ndzavisiso ya vumbirhi ku kuma mahungu yo hambanahambana. Maendloxidzi ya ndzavisiso yo sungula ya ta katsa nhlokohliso, laha ku nga ta kaneriwa maendlelo ya nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwangi kasi eka maendleloxidzi ya ndzavisiso ya vumbirhi ku ta tirhisiwa maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa. Eka muxaka wa maendlelo lama ku ta tirhisiwa maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa. Mulavisisi u ta vutisa swivutiso swo fana na leswi swi landzelaka:

- Xana ku phahliwa loko swi te yini?
- Xana ku phahliwa mani?
- Ku phahleriwa kwihhi?
- Ku tirhisiwa yini loko ku phahliwa?
- I mani a faneleke ku phahla?

5.1 Maendleloxi dzi ya ndzavisiso yo sungula

Maendleloxi dzi ya ndzavisiso yo sungula i maendlelo lawa hawona muhloko hlisi a kumaka mahungu loko muhloko hlisiwa a ri karhi a hlamula swivutiso leswi a nga vutisiwaka swona hi muhloko hlisi. Hilaha hi vuleke hakona laha henhla, ku ta kaneriwa inthavhiyu na *unstructured interview* eka maendlelo lama.

5.2 Maendlelo ya nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwangi

Maendlelo ya nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwangi hi yan'wana ya xiyenge yo kombela eka vanhu lava va nga tokota eka xiyenge xa maphahlele ya ndhavuko. Heystek (2008) u seketela leswi loko a ku: "*An unstructured interviews requires highly Skilled and experienced interview*". Hi ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla, maendlelo ya nhloko hliso yo ka ya nga kunguhatiwangi i nhloko hliso lowu endliwaka munhu a nga tilulamiselang i hi vanhu lava va nga ni vutivi va tlhela va va lava va tokoteke hi maendlelo yo tano. Maendlelo lama ma fanele ma kunguhatiwile hi ndlela ya vurhon'wana ku kota ku fikelela swiyenge hinkwaswo swa swivutiso. Maendlelo lawa i ya nkoka hikuva i yo lava ku kuma munhu loyi a nga ni vutivi lebyi hetisekeke. Punch (1998) yena u ri:

... Unstructured interview as a way to understand the complex behaviour of people without invading their space, which might limit the field of inquiry.

Ndzavisiso wo ka wu nga tilulamiselang i ndlela yo twisisa ntlimbo wa vanhu handle ko ngenelela laha va nga kona leswi nga hungutiwaka hi xiyenge lexo lavisisa.

5.3 Maendleloxi dzi ya ndzavisiso ya vumbirhi

Maendleloxi dzi ya ndzavisiso ya vumbirhi i ya nkoka hikuva ka ku va hi wona hi kotaka ku hlengeletela mahungu yo karhi, ngopfungopfu leswi tsariweke ehansi. Eka muxaka

wa maendlelo lama ku ta tirhisiwa maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa.

5.4 Maendlelo yo xopaxopa vundzeni bya matsalwa

Maendlelo yo xopaxopa matsalwa i ndlela yo kuma mahungu hi ndlela yo tsariwa kumbe hi mifungho. Marito lawa ya seketela hi Neums (1977:3) loko a ku: "*Content analysis is a technique for examining information in writing or symbolic material e.g. pictures or movies, songs, lyrics in content analysis and research list*". Marito lawa ya nga laha henhla ya tiyisisa ku va maendlelo yo xopaxopa switsariwa ku ri ndlela leyi mahungu ya kumiswaka xiswona eka matsalwa. Mahungu lawa ya nga va ya lo tsariwa kumbe ya va hi mifungho. Neums (1977:45) u ya emahlweni a boxa leswi: "*content analysis is potentially one of the most important research techniques in social science*". Marito lawa ya hlamusela leswaku maendlelo yo xopaxopa i ndlela ya nkoka leyi tirhisiwaka ku kuma mahungu. Neums (1997:47) u tlhela a ku:

Content analysis is a method of social phenomena that are both generated by and constituted in a text and images and hence need to be understood through their writer and pictorial constituents.

Ntshaho lowu wa ha seketela maendlelo yo xopaxopa ndlela leyi tirhisiwaka hi valavisisi ku kuma mahungu, hi tindlela to hambanahambana.

6. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Eka ndzavisiso lowu i swa nkoka ku kombisa mitirho yin'wana leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana ehenhla ka nhlokomhaka leyi. Leswi swi ta pfuna ku paluxa timhaka tintshwa na ku siva mavangwa lama siyiweke hi valavisisi van'wana.

6.1 Chauke (1992)

Eka xitsalwana xa yena xa *'Fenya' eka tsalwa ra Thuketana F.A. ra N'waninginingi ma ka tindlele*, Chauke u xopaxopile tindlela leti fenya ri humeলেখাকা hatona eka tsalwa leri boxiweke laha henhla. Chauke u tlhele a kombisa tindlela timbirhi leti fenya ri humeলেখাকা hatona, ku nga ku tsala hi timhaka to hlekisa ni ku tirhisa ririmi ro hlekisa ku nga ku tsala hi Xinghezi xo hoxeka na mavito yo ka ya nga vuriwi hi mfanelo. Tindlela leti ti kombisa ku va Thuketana a swi kotile ku humesela vahlayi hungu ra yena. Hambileswi Chauke a nga vulangiki nchumu hi maphahlele, xitsalwana xa yena xi ta hi pfuna ku twisisa ndlela leyi fenya ri paluxiweke hayona ku katsa ni nxopaxopo wa matsalwa.

6.2 Shirindza (1995)

Shirindza u endlile ndzavisiso wa Onasi hi nhlokomhaka ya *Ntlimbo (Conflict) eka tsalwa ra D.R. Maluleke ra Xona hi xihl?* Shirindza u xopaxopile ntlimbo hi ndlela leyi kokaka rinoko ra vahlayi. U tlhele a kombisa ni tinxaka ta ntlimbo ku nga ntlimbo wa le handle ni ntlimbo wa le ndzeni. U tlhele a tsala ni nkomiso wa tsalwa leri ku endlela leswaku vahlayi va ta kota ku twisisa leswi humeলেখাকা endzeni ka tsalwa va nga si nghena eka nxopaxopo hi woxe. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa nxopaxopo wa matsalwa ni mapaluxele ya ntlimbo.

6.3 Chauke (1998)

Chauke u endlile vulavisiso hi nhlokomhaka ya masitasi ya *Some narratological features of the novels of F.A. Thuketana*. Eka ndzavisiso lowu u paluxile hi ku koxometa swin'wana swa swihlawulekisi swa novhele swo fana ni nkarhi, vumunhuhati, swimunhuhatwa, nkongomelo ni mbangu. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku kana maphahlele, ku phahla na ku twisisa maxopaxopele ya matsalwa.

6.4 Msimeki (1998)

Msimeki u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi *Characterization in Murhandziwani* (S.J. Khosa) and *Manyunyuy ya Xitsotso* (T.H. Khosa). Eka matsalwa lawa mulavisisi u kuma ku ri ni ku hambana mayelana ni mamunhuhatele ya vatsari lavambirhi . Eka *Murhandziwani*, mutsari hi yena a rungulaka hungu nkarhi hinkwawo ni ku hlamusela swimunhuhatwa swa yena. Eka *Manyunyuy ya Xitsotso*, swimunhuhatwa swi vumbiwile swinene, swa tivulavulela kutani hi ndlela leyi swi paluxa vuswona swinene. Mhaka ya nkoka leyi boxiweke hi mulavisisi i ya ku va leswi a swi kumeke eka nxopaxopa wa swimunhuhatwa swa Khosa, swi seketela marito ya Marivate (1985) ya leswaku Khosa u humelerisile vuswikoti swinene eku vumbeni ka swimunhuhatwa eka tsalwa ra yena .

Vuswikoti lebyi byi kuceteriwa hileswi a nga ni ntokoto eka dyondzo ya sayikholoji. Leswi swi hi yisa eka mhaka ya vuxaka bya matsalwa ni vutomi bya mutsari ni nkucetelo wa yena eka matsalwa yo hambanahambana .

Yin'wana ya nkoka hileswaku hi ku xiya malembe ya ku hangalasiwa ka matsalwa lawa (1942-1979), ku nga vuriwa leswaku xiyimo xa matsalwa lawa xikombisa ku yisa emahlweni ka vutsari bya Xitsonga hi ku famba ka nkarhi. Hi ndzavisiso lowu, tanihileswi wu kongomisaka eka *Manyunyuy ya Xitsotso* (T.H.Khosa). Iaha munhu alan'weke vu tsonga bya yena Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku va ndzi ya kombisa nyiko ya mutsari wa tinovhele leti hlawuleriweke ku xopaxopiwa.

Hambileswi valavisisi vo tala va nga lavisisa hi tlhelo ra tinovhele, hinkwavo ka vona va hlamuserile hi vuxokoxoko swiyenge swo hambanahambana swa novhele. Hambiswiritano a va vulangi nchumu hi maphahlelo eku xopaxopeni ka vona tinovhele leti. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa maxopaxopelo ya matsalwa.

6.5 Mhinga (2012)

Mhinga u endlile ndzavisiso wa masitasi hi *Nkucetelo wa vukreste eka mafambiselo ya muti wa ndhavuko wa Mutsonga*. Eka ndzavisiso lowu u kombisile hi ku koxometa swilo leswi Mutsonga a faneleke ku swi landzelela kumbe ku swi tirhisa hi xikongomelo xo lava ku kota ku fambisa muti wa yena hi ndhavuko. Ku kota ku fikelela xikongomelo xa yena, u kombisile maakelo ni matshamelo ya tindlu ta khale, xivava, tshanga ni xihahlu. Switirhisiwa ni swingolongondzwana swo fana na dulu, xirhundzu, tshuri, musu, rihlelo, ntundwana, xitheve, majomela ni swin'wana, swi longoloxiwile swi tlhela swi kaneriwa hi ndlela leyi enerisaka. U tlhele a kombisa ndlela leyi muti wu faneleke ku fambisiwa hayona hi ku xopaxopa mabebulelo ya n'wana, rifu, vukhomba, ngoma, ku gangisa ni swin'wana. Swiambalo, vukhongereri ni tindhawu to gandzela, dyondzo na rihanyu, mitirho ya Vatsonga, swakudya ni swin'wana swi hlamuseriwile hi ndlela leyi enerisaka. Ndzavisiso lowu wu hi pfuna ku twisisa mahanyelo ni maendlelo ya ndhavuko. Wu tlhela wu pfuneta mulavisisi ku twisisa leswi a faneleke ku xopaxopa swona eka ndzavisiso wa yena.

6.6 Ngobeni (2012)

Ngobeni u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi nhlokomhaka ya *Ndlela leyi vatsari va paluxaka vafundhisi hi yona eka tsalwa ra Mibya ya nyekanyeka hi B.K.M. Mtombeni na Byi n'wi khele matluka hi M. Malungana*. Eka ndzavisiso lowu, Ngobeni u tsarile hi ku komisa matimu ya vatsari, nkatsakanyo wa mahungu ya matsalwa ni vumunhuhati. Mulavisisi u xopaxopile hi vuxokoxoko ku tsana ka vafundhisi eka matsalwa lama ma hlawuleriweke ku xopaxopiwa. Mikongomelo ya matsalwa hamambirhi na yona yi xopaxopiwile hi ndlela leyi enerisaka. Eka tsalwa ra *Mibya ya nyekanyeka*, Ngobeni (2012:63) u kombisa ku va swi nga olovi ku lawula vutomi. Eka tsalwa ra *Byi n'wi khele matluka*, Ngobeni (2012:73) u hlamusela leswaku ku rhandza mali kumbe rifumo hi tindlela to ka ti nga ri kahle kumbe hi vuxisi u hetelela u va ekhombyeni. Mulavisisi u ta kota ku lemuka swin'wana swa swiyenge swa matsalwa, leswi a nga swi xopaxopaka eka ndzavisiso wa yena.

7. NHLAMUSELO YA MATHEME

7.1 Novhele

Novhele i tsalwa ra xitori xo leha lexi xi nga avanyisiwa hi tindzimana, laha mutsari a nga humesela miehleketo ya yena hi maendlelo kumbe mitirho ya vanhu kumbe ndhawu yo karhi. Loko mutsari a tsala tsalwa leri khomisaka tingana eka vanhu lava va vonaka ku ri hi ku a va switolovelanga hi ntolovelo wa vona ku ya hi ndhavuko wa vona wa mahanyelo ya xikhale. Houghton (2009) u hlamusela novhele hi ndlela: “*A fictional narrative of considerable, typically having a plot that is unfolded by the action, speech and thoughts of the characters.*”

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu paluxa novhele ku ri tsalwa leri nga tsariwa hi ku ehleketa naswona ri ni kungu leri humeseriwaka erivaleni hi swiendlo, mimbulavulo ni miehleketo ya swimunhuhatwa.

7.2 Swimunhuhatwa

Swimunhuhatwa i vanhu lava va nyikiwaka swihlawulekisi swa vanhu lava hanyaka leswaku va ta kota ku fambisa hungu ra tsalwa. Handle ka swona vatsari a va nga ta swi kota ku phofula miehleketo ya vona. Harper Collins (1991) u hlamusela vumunhuhati loko a ku “*The way in which the character of real person is described.*” Marito lama nga laha henhla ma boxa ndlela leyi mutsari, vatlangi va vaka na ntiyiso wa vumunhu kumbe xilo lexi nga ntiyiso. Harper Collins u ya emahlweni a ku “*The way in which a writer makes a person in a book, film seem like a real person.*” Mutsari wa ha tiyisisa leswaku mutlangi endzeni ka tsalwa, kumbe filimi a nga ha paluxiwa a ri ximunhuhatwa xa ntiyiso.

7.3 Ndhavuko

Mfumo wa rixaka kumbe ndhavuko swi vula mikhuva ni mitolovelo yo karhi leyi rixaka ro karhi ri toloveleke ku yi endla eku hanyeni ka rona. Vo tala, ngopfungopfu vantshwa, loko va vulavula hi mfuwo wa rixaka kumbe ndhavuko, va ehleketa leswaku i swilo leswi a swi endliwa khale hi vakokwa wa hina ntsena; vona a swi va khumbi. Mavonele lama ya hoxekile hikuva rixaka rin'wana ni rin'wana ku katsa lavantshwa ni lavakulu a ri koti ku hanya esibakabakeni, kambe ri ni mfuwo wa rona kumbe ndhavuko wa rona lowu ri hanyaka hi wona. Mhaka ya kona hileswaku lavakulu hi vona lava tokoteke hi mikhuva ni mitolovelo ya kona ivi va swi hundzisela eka lavantshwa. Hofstde (1997) u hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi:

A culture is a way of life of a group of people, the behaviour, belief, value and symbols that they accept, generally without thinking about them, and that are passed along by communication and imitation from one generation to the next.

Ntshaho lowu wu hlamusela ndhavuko wu ri ndlela leyi vutomi bya vanhu vo karhi, ku nga mahanyelo, ku tshemba, nkoka na mifungo hi ndlela leyi va nga xiswona swi hundziseriwaka eka van'wana hi ndlela yo vulavula na hi swikoweto ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana.

NDZIMA YA 2

2.1 Mathyelo ya mavito ya swikwembu

Muti wun'wana na wun'wana wu na mafambiselo, mafumelo kumbe malawulelo ya wona. Eka muti wun'wana na wun'wana, exikarhi ka muti ku na murhi lowu wu hlawuriweke wu ri wona lowu swikwembu swi tshamaka eka wona ku tlhela ku phahliwa eka wona. Hi le tlhelo ku na yindlu laha switirhisiwa swa swikwembu swi vekiwaka kona laha ku vuriwaka edumbeni. Laha ku vekiwaka mitundu na tinguvu ta swikwembu swo fana na palu na njeti.

Swikwembu swa laha kaya swi hlawula loyi swi n'wi rhandzaka a va yena loyi a nga ta swi hlayisa, Swi hlawula hi ndlela leyi "loko n'wana a ha ku beburiwa, a nga mami." Loko mhaka yi yime hi ndlela leyi, va longana va ya eku hlahluveni ku ya kumisisa xivangelo lexi xi endlaka leswaku n'wana a tshama a ri karhi a rila kasi hi hala tlhelo va va va ri karhi va lavisisa ndlela leyi n'wana loyi a nga tshunguriwaka hayona leswaku a nga ha rili nivusiku. Loko va swi kumile leswaku n'wana yaloye a nga va a kandziyiwile hi swikwembu swi lava a ya chayeriwa kumbe swo lava vito ntsena swilava a ya phahliwa.

Loko va vuyile na mhamba leyi n'wana u ta sungula ku tikomba leswaku a nga fani ni le ku sunguleni, u ta yima ku rila a sungula ku mama. Mavito ya swikwembu ku nga va va vhuyazi, Nyankwavi I ma vito ya swikwembu swa va xisati Nyanguruma, Matendewudja, Msekese, Maphayila, Miriji I ma vito ya va vanuna. Hakanyingi Matendewuza i ra Vandzawu kasi Silwana i ra Vangoni. Leswi swi ya hi rixaka rolero. Kun'wana hi kuma leswaku munhu loyi a n'wi khandziyeke a ri mucini wa muchongolo kumbe a ri muhloti kumbe a ri mubi wa swibakele kutani na yena u ta endla sweswi swo fana na munhu wa kona hi hanyelo.

Munhu loyi a yimelaka swikwembu a nga swi yimeli vutomi bya yena hinkwabyo. Loko

ku fika nkarhi wo teka no tekiwa ku fanele ku kumeka un'wana loyi a nga ta sala a khome xivandla xa vukwembu. Leswi swi fanele hi ku rhanga swi vikeriwa swikwembu, leswaku swi ta kota ku va byela leswi va faneleke ku endlisa xiswona. Va nga ya eku hlahluveleni leswaku nakambe va ta kota ku kuma mhamba ya kona.

Mhaka yo phahla ku va na magandzelo a ka ha ri leyi yi tekeriwaka enhlokweni masikulawa. Swi tsandza hambiloko ku ri na mavito ya xintu, a ya ha tirhisiwi hi ndlela ya mfanelo munhu lweyi a nga ha pfumeli ku vitiwa hi mavito ya shintu u lava ku vutiwa hi mavito ya xilungu, xikombiso Miriji uta lava ku vitaniwa hi ra xilungu aku heyena John. Mavito lama ma tirhisiwaka hi xitalo i mavito ya xilungu, mhaka ya kereke hi yona yi fambaka emahlweni ka xintu. Loko yi ri mhaka ya muchongolo vo yela ku ya hungasa no nwa byalwa. Byalwa lebyi talaka ku tirhisiwa emochonolweni i bya xintu. Vana va manguvalawa va rhandza byalwa bya xilungu ku tlula bya xintu.

Mhaka yo bika i ya vakhale hikuva sweswi ko vhoyavhoyiwa kunene. Leswi swi tikomba hiloko n'wana a teka nsati nkarhi wu nga si fika. Hi nawu munhu loyi a tekaka na loyi a tekiwaka u va a ri na malembe ya kwalomu ka mukumembirhintlhanu ku ya ehenhla, sweswi n'wana loko a ri na kwalomu ka malembe ya khumemune se wajola, na n'wana se u na n'wana.

Mhaka yikulu i ku hatlisela ku fikelela swilo swo ka swi nga va ringananga. Mudende wu vile ni xiave eka ku kondletela vana ku ri va kuma vana va ha ri vantsongo. Leswi swi endla leswaku vutomi byi rhangela vanhu emahlweni hi rivilo ro hlamarisa.

Swikwembu swi ta ku byela leswaku u fanele ku endlisa ku yini ku siva munhu loyi a tekeke kumbe a tekiweke. Hinkwaswo swa muti swi rhanga hi ku vikiwa ku nga si endliwa nchumu. Hi swona swi nga ta bohinula ku navela se swilo swi humelela.

Loko jaha ri fanele ri teka nsati dyangu wu fanele ku tiva muti laha ntombhi yi humaka kona ku katsa na vatswari va yona. Vanhu lava va fanele ku tivela eka timhaka ta ma hanyelo. Ntombhi leyi yi fanele yi ri leyi yi nga ni mavoko ku kota ku tirha mitirho yo

hambanahambana ya laha kaya. Leswi hi swona swi nga endlaka leswaku ntombhi kumbe jaha ri teka kumbe ku tekiwa.

Maendlelo lama a ma fani na matekanelo ya sweswi. N'wana wa khume ra malembe se u lava ku teka nsati a nga si kula ku ringanela. Loko a ya fika xiyimo xa kondlo a ndzi dyi u va a hete timhaka hinkwato ta vutomi hambu ku vana va fanele ku hola mali ya mudende. Swa tika ku kuma tintombhi masikulawa. Hambu ho balekela etikereni a swa ha olovi, hi kona laha ku nga na tinghumendlhana. Ivi vuvabyi byi ku vuyavuyani ehenhla ka vana va masikulawa hikuva a va hlawuli ndluwa eka hove.

Loko ntombhi yi tekiwa yi fanele ku rhanga yi kamberwa leswaku i ntombi kumbe vutomi bya yena byi wungukile hi rona jaha ra yena ke. Masikulawa munhu u nghena emasangwini nkarhi wu nga si fika. Kambe vana lava a va kumi makhwiri hikokwalaho ka ku tirhisa mirhi ya xilungu yo sivele mbeleko hayona.

Dlamini u ya emahlweni a hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Ku suka vakhegula vambirhi eka vajaha va ya hlangana na vakhegula vambirhi eka vantombi ku ri va kota ku kombela notmbhi leyi xikan'we. Ntombhi yi fanele yi hluvula yi sala yi nga ambalanga nchumu, ivi yi etlela hi xikosi ku cheriwa mati exikarhi ka mavele, lama ma nga ta ya yima ekhwirini. Loko mati lama mo xiririka ma ya nghena exikarhi ka milenge hileswaku ntombhi, leyi yi tiva vavanuna. kumbe jaha leri ri n'wi tiva.

Timhaka leti a ta ha endliwi sweswi hikuva vo tala se va onhile khale van'wana hambu ku ri ku susa makhwiri se va susile va tlhela va kuma vukati van'wana va ya evukatini va ri na vana kasi van'wana va ya va bihile emirini. Loko swo endliwa vatswari vo tala va nga khomisiwa tingana to chavisa ti tlhela ti hlamarisa. Loko va tekana Dlamini u ri:

Loko ntombhi yi tekiwa hi jaha leri nga riki rona leri va hlanganeke

eku sunguleni, ku tekana ka vona ku endliwa hi muchongolo. Wansati hi yena loyi a cadiwaka, u fanele ku tsimba duku ehansi ka mavele. Leswi swi ta va swi kombisa leswaku ntombhi se yi tiva vavanuna. Kasi masikulawa loko ntombhi yi cada yi ri na n'wana a yi pfariwi mahlo, leswi swi endliwa ntsena loko ntombhi yi ri ni n'wana se yi tekiwa hi nuna un'wana, hambu o va a ri yena loyi a n'wi tekaka a nga pfuriwi mahlo. Leswi swi humelela ntsena loko ntombhi yi ri ni n'wana kambe loko yi huhwa yi nga kumi n'wana wo funengetiwa xikandza. Endlelo leri ri endla va ka va n'wana va va va ri vona lava va tsandzekeke ku hlayisa n'wana wa vona ku ri a ta kuma vumundzuku lebyinene.

Loko jaha ri tihlawulela hi roxe ri ya eka vantombhi ka ha ri nimixo va ya tshama esangwini kumbe egedeni ya muti eka ndlela yo huma no nghena emutini. Un'we eka loyi a nga rhanga a pfuka u ta va vona ivi a ya hlamusela lavakulu, se ku rhumiwa munhu a ya va pfluxela, no hlamusela leswaku hi vona vamani va lava yini. Loko va ri vanhu lava va rhandzaka va ta va komba ndhawu yo tshama eka yona se va ta hlamusela xikongomelo xo va va vhakile emutini lowu. Ku ta vitaniwa tintombhi hinkwato ta muti hambu ku ri vamakhelwana. Se vona va ta hlamusela loyi va teleke yena. Loko se a hlawuriwile va fanele va huma hinkwavo. Hala handle va ta navelelana mikateko hi xivona. Loko se majaha ya muka ya heleketiwa hi tintombhi ta vona ivi endleleni va ta nyikana mibejo ya vona yo kombisa rirhandzu ra vona. Wanuna u ta humesa swibetso kasi wansati yena u ta humesa xidukwana xo basa a nyika nuna wa yena tani hi mibejo. A swa ha ri kona handle ka sweswo mibejo ya vona a yi ta huma siku na siku wa nuna masiku lawa unyika xighangu mali ya siku na siku.

Mibejo ya masikulawa yi endliwa dyambu xi lo hosi, va ri karhi va voniwa hi mani na mani, Eka vona ku boha va tlhela va bohunula swi olova ngopfu. khale Loko wa nsati a fika evukatini ku rhanga ku vikeriwa swikwembu emagandzelweni, va ya hetelela edumbeni. Loko vanhu va teka masikulawa ku vikeriwa vafundhisi ivi endzhaku ku ya vikeriwa vandyangu hi vafundhisi, Mhaka yo phahla a yi tsundzukiwi hikokwalaho ka

vukriste lebyi nga kona.

Majaha ya sweswi, vujaha bya wona byi wungukile. Loko a ya fikelela eka xiyimo xa vona xa vujaha u va a karhele hi ku n'wa ma byalwa va ti ngenisa eka ti mhaka ta masangu vangase fikelela ka xiyimo xo va tinghenisa ka va va sati. Leswi swi endla leswaku lava va tihlayiseke va ya fikelela eka xi yimo xa vununa bya vona. Va balekela mindyangu ya vona va ya tshama ebyalweni vusiku hinkwabyo muti wu ta sala wu hlayisiwa hi van'wana vavanuna.

Xiyimo lexi xi onha ndhavuk wa hina na ku tatisa swivongo swo ka swi nga tivekani. Maphahlelo yo tani ya tala ku kanganyisa mikarhi yo tala. Kasi ku hlayisa ndhavuko swi endla xindzhuti xa muti xi hlonipheka.

Loko munhu a teka nsati u rhanga a bikiwa eghandzelweni laha swi kwembu swa muti swi nga kona. Gandzelo l ndhawu leyi hlawuriweke laha mutini leyi ku tshembiwaka leswaku swikwembu swa laha kaya swi ndhumba kona. Loko ri pela swi ya endhumbeni laha swi etlelaka kona.

Laha gandzelweni a nga kona munhu un'wana loyi a fikaka a veka kumbe ku tshama a nga vikeriwanga. Hambi ku veka bayisikiri kumbe baji hambu xi ri xihuku swi komba ku delela n'wini wa muti lowu.

Kasi ndhumba hilaha ku hlayisiwaka timhaka hinkwato ta swikwembu ku nga tinguvu ta swona, mintundu laha tinguvu leti ti vekiwaka kona. Mitundu loko wu tlakuriwa hi mani na mani wu tlakuriwa hi ntombhi leyi yi hlawuriweke ku tshama kwala ndhumbeni ku ya hi leswi swikwembu swi n'wi hlawuriseke xiswona. A ku etleli munhu eka ndhawu leyi. Munhu u ya a ya etlela kona loko a hlawuriwile. Swikwembu swi lerisa ku endla tano. Loko ko tshuka ku humelele rifu, swi lava tin'anga letikulu, ku endliwa mhamba leyikulu yi ta basisa laha kaya ku susiwa xinyama lexi xi nga kona.

Ivi endzhaku a tlhela a famba a lavisisa leswaku timhaka leti ti humeleleke hi tona

kumbe ti fambile kahle ke. Loko ti nga fambanga kahle u ta ya emahlweni a lavisisa a tlhela a hlalulvela na n'anga ya kona leyi yi nga ta basisa muti wolowo.

Loko jaha ri ta huma ntsonga wa rona ku fanele ku rhangang hi ku ya hlalulwiwa ri nga si ya hlawula ndhawu ya kona. Loko tinhlolo ti pfumerile hi kona va nga ta ya vikela swikwembu kutani va humesiwa hi nawu. Va nyikiwa swin'wana swa leswi va nga ta swi tirhisa loko va fika eka ndhawu leyi.

Na yena nuna loyi u ta famba na un'we lonkulu laha kaya va ya hlawula ndhawu. Ivi ku vakeriwa mfungho wo karhi, ku nga ha bohiwa lapi eka khumbi kumbe ku vekiwa ribye kumbe xin'wana na xin'wana lexi xi nga ta komba leswaku ndhawu leyi yi hlawuriwile. Ivi vinyi va ndhawu va nga rhangang va endla timhaka ta masangu va nga si ya tshama. Hi ndlela leyi swi vula leswaku ndhawu se yi laheriwile, hileswaku a ka ha ri na munhu un'wana loyi a nga ta ya endla timhaka ta masangu a swa ha pfuni nchumu. Nuna na nsati va nge he hambani hi ku olova.

Sweswi miti yo tala yi tele timholovo, ku hambana emindyangwini leswi hi swin'wana vini va ndyangu va ngo tiendlela. Jaha ni nsati wa rona va twanana ku endla swo karhi ku nga ri na ku vika eka swikwembu swa muti. Mhaka yo phahla a ya ha tekeriwi enhlokwei. Makhombo ma tshama emakatleni ya vona. Hambani ku ri swiyila eka vona a ka ha ri nchumu, swi endliwa dyambu ri lo hosi. Miti ya vona yi tshama yi ri eku tsekatsekeni. Loko a tlhelela eka mindhavuko ya hina hi yona yi nga ta hi endla leswaku hi va na mahanyelo na vutomi lebyinene.

Loko nhlomi kumbe makoti a sungula ku tikomba leswaku se i wansati. va ka va nsati va ta rhumela mbuti le vukatini, yi ta dlayiwa, nyama yi dyiwa kutani ku chukiwa dzoveri ri nga ta bebula n'wana loyi a nga ta beburiwa kwala mutini. Loko n'wana a beburiwile va ka va nsati va ta ya tlangela ku beburiwa ka n'wana. Dzovo hi rona leri ri nga ta bebula n'wana. Timhaka leti ti rhangang ti vikiwile swikwembu na leswaku ntlangu lowu wu ta va kahle ke. Swi nga endleka n'wana yaloye a ri wa swikwembu ku to vhela ku vikeriwa hi nkarhi wolowo.

Endlelo leri ra vakhale a ra ha endliwi masikulawa hikokwalaho ka leswi masikulawa ku tirhisiwaka endlelo ra Xilungu. Na wona wu va wu ri ntlangu kambe a wu fani na wa xilungu. Tinsimu leti yimbeleriwaka i ta xilungu.

Vaavanuna mikarhi yo tala va famba va tundzela miti ya vona. Van'wana va heta malembe va nga vuyi ekaya. Loko mhunu ari entirhweni exilungwini hambu ova na ntombhi a nga fanelanga ku susiwa misingi yale mahlweni nsati a nga swi tivi ekaya. Loko nsati wa yena a swi vona hi ndlela leyi u muka eka rikwavo a ya vuya na huku yi hluyiwile a ta ta yi lahla kwala ntsenzeleni a tlhelela eka rikwavo. Loko lavakulu va swi vonisa xisweswo va teka ndziho wa kona va yisa eka vamaseve wa vona yi ri ndlela yo riha namdzu lowu endliweke laha kaya.

Mhaka leyi a yaha humeleli eka nkarhi wa sweswi hikuva vo tala va tshama va tsemetile eka ku hambanisi eka mhaka, maendlelo ya sweswi na ya khale sweswi vutomi bya kona byo tsemakanyatsemakanya, a byi vekwi erivaleni, ko hanyiwa mbodza ya byona.

Loko jaha ri vuya hi le ntirhweni hikuva ri hlomisile kumbe u kotile ku ya entirhweni u fanele a tivisa timhaka ta yena eka tata wa yena ku nga ri manana wa yena hi ku ya veka mindzhwalo ya yena egandzelweni ku vikeriwa swikwembu, a humesa na mali leyi a yi tirheke a komba mukhalabye. Mukhalabye hi yena a nga ta vikela swikwembu no boxa ntirho lowu wu nga ta endliwa hi mali leyi. Loko a nga ri na nsati u ta hlaysela ku ya lovola, Loko a ri na nsati u ta n'wi xavela homu a sungula ku va na xivala xa tihomu. Jaha leri ri ta etlela endlwini ya mukhalabye ku kondza ku hela masiku ya nkombo hi kona a nga ta vonana na nsati wa yena. Leswi va sivela ku ri loko nsati loyi a nga ri kahle u va a nyikiwile nkarhi wo tibasisa kumbe loko a sale a huhwa va n'wi nyika ni nkarhi wo hola.

Loko a va a sungule ku tihlantswa leswi swi vulaka leswaku jaha ri ta tshama endlwini ya mukhalabye ku ringana masiku ya khumemune a ta kota ku ti basisa kahle. Eka

masiku ya namuntlha loko jaha ri vuya eJoni ri ya vikela mana wa rona ematshan'wini ya tata wa rona. Loko mindzhwalo yi fika yi yisiwa laha jaha ri etlelaka kona. Timhaka hinkwato u vikela nsati wa yena. A ku na gandzelo leri ri nga tsendzeleni ka muti. Ivi yena n'wini a ya endlwini a ya hlangana na nsati wa yena a nga khatali ku ri nsati wa yena u le ka xiyimo xa muxaka wihi kumbe wihi. Nsati wa jaha hi yena a sungulaka ku lawula mindzhwalo na mali leyi nuna a vuyeke na yona. Xiyimo xa nsati a xi khathaleki ku ri xi njhani, leswi swi endlaka leswaku majaha ya masikulawa ya khomiwa hi vuvabyi bya xisuti, matsolo hambu ku ri milenge, a nge koti niku hatla va karhateka timhakeni ta masangu hambu ku ri ku teka vavasati vambirhi ku va ntirho lowukulu.

Vavasati va khale a va hlonipha vavanuna va vona. Loko a nga ri kahle a nga yi a ya byela nuna wa yena, a va a ri na maendlelo ya kahle, lama a va tirhisa wona ku kombisa leswaku va le ku tibasiseni. Hi nkarhi wolowo nguvu ya le henhla ku fana na xikimawa xi va xi hlanuriwile, a nga tshuneli laha nuna wa yena a tshameke kona a nga swekeli swakudya nuna hambu ku n'wi hlantswela swiambalo. Nkatikuloni hi yena a nga ta tirhela nuna. Loko na yena a hatlana ni loyi un'wana, n'wana wa nhwana loyi a nga kahle hi yena loyi a nga ta tirha mitirho ya kona kumbe n'wana wa xinuna a endla ematshan'wini ya mana wa yena. Leswi hi swona a swi hlayisa mukhalabye.

Xintu a xa ha hlayisiwi hi vatswari va etlela ekamareni rin'we, kasi khale yindlu ya mukhalabye a yi ri exikarhi ka muti le matlhelo a ku ri ni tindlu ta vavasati va yena. A hi vavasati va yaka endlwini ya mukhalabye kambe i mukhalabye loyi, loyi a fambafambaka hi tindlu ta vavasati va yena. Loko o va a ri eku hlantsweni u ta ya etlela na mukhegula mhani wa nuna wa yena ku kondza a basa. Loko a basile u ta n'wi swekela swakudya na ku n'wi nyika mati. Loko vavasati lava va etlela a va khiyi mavanti ya vona vo pfala kunene ku ri loko n'wini wa muti a fika a nga hlupheki hi ku lwa na rivanti swi n'wi olovela. Swiyila leswi a swi humelela khale sweswi a swa ha koteki hambiloko wansati a ri ku hlantsweni, swi boha ku etlela na nuna u tshama u thyakile mikarhi hinkwayo. Ku sweka swakudya, ku hlantswa swiambalo no swi khoma minkarhi hinkwayo.

Loko nsati a va a tikile a va fanele va tshama nkarhi wo ringana tin'hweti ta nkaye, a va nga si hlanganana na nuna eka timhaka ta masangu. Leswi swi vula leswaku n'wana u fanele a kula a ya beburiwa a mama ku ringana malembe mambirhi u ta va a kota ku vulavula ku tidyisa hambi ku ri ku famba kunene. Vana vo tala masakulawa va khomiwa hi vuvabyi byo hambanahambana hikokwalaho ko pfumala nkarhi wo nyika n'wana nkarhi wo kula, Nuna na nsati a va nga ri nkarhi wo kurisa n'wana wa vona. Vana va muxaka lowu va kurisiwa hi bodhlela na tiya vo tala va vona va khomiwa hi vuvabyi bya khwaxiyokori hikuva a va mamanga meleke wa mana wa vona va kolwa. Endlelo leri hi rona ri kotaka ku hlayisa vana ku fikela eka vununa bya vona a nga khomiwa hi mavabyi.

Muti wun'wana na wun'wana wu na tindhawu timbirhi to tshivelela eka tona ndzilo, ku nga xitiku, ku nga laha ku tshamala vavanuna, ku tiviwaka hi vito ra bandlha na laha ku swekiwaka kona, laha ku kumekaka/tshamaka vavasati na vana lavantsongo. Vana va va va ri ku dyondzisiweni ka mitsheketo yo va aka va va vana va kahle. Ebandlha vavanuna va dyondzisana milawu na ku xixima. N'wana wa mativula u fanele ku xixima mindyangu ya tintsongwana ta yena. Yena a nga pfumeleriwi ku vhakela tintsongwana emindyangwini ya tona, tona hi tona leti ti faneleke ku n'wi vhakela ekaya ka yena hikuva a nga famba a vona swihoxo swa tona kutani swi va holovisa hikuva u ta tsakela ku swi ololoxa nkarhi wu nga si fika.

Kasi sweswi ndhawu ya bandlha a ya ha ri kona. Vavanuna va kumeka va orha ndzilo na vavasati kasi hi hala tlhelo mitsheketo na yona a ya ha tsheketiwi masakulawa hikokwalaho ka ku tekela swa xilungu ehenhla.

Ku xixima lokuya ko vhakela lonkulu swi file. Milawu liyani yi nyamalarile. Tiyindlu to fana na nhanga na malawu ya file na swona. Ku akiwa yindlu yin'we, ku ngheniwa eka yona ongeti ko va mabalwa. Ku hambaniwa ntsena hi kamara.

Ndlovhu Jack u vula leswi landzelaka hi mhaka yo gandzelo, ndhumba no phahla:

Loko ku ri mhaka yo phahla kumbe mhamba ku huma lavakulu vamuti va ri vavanuna va famba va ya lavisisa mhamba ya muti hi ku rhanga ku hlahluveriwa mhamba ya kona va nga byeli munhu. Va ta endlisa xisweswo. Va fanele ku lulamisa mhamba ya kona va nga byeli munhu hikuva loko va byela van'wana mhamba yi ta onheka. Mativula ya muti wolowo hi yena a nga ta phahla mhamba ya kona. Loko ku phahliwa egandzelweni ku tshamisa ku langutiwa evuxeni ku naviwa milenge, a ku ambariwi tintanguvu. Muphahli yena u languta evupeladyambu a ri karhi a tirhisa byalwavirusila. Byalwavirusila i ku teka mugayo u chela ebikirini, u hlanganisela na mati ivi u dunga ku hlangana mati na mugayo u ri karhi u huhutela lava va phahliwaka, Kasi loko yi ri mhaka ku ta rixaka hinkwaro ra muti, swi endliwa ntlangu lowukulu, ku ta na lava va tekiweke evukatini va ta ta va hlangana hinkwavo hi sikunene. Ku nga biwa na macomana na, ku nga etleriwi vusiku hinkwabyo. Hi siku leri landzelaka va ya endla xiboho xa muti, loko munhu a dlayiwa hi tlhari kumbe osohiwa Kunene va ta endla tano ku ri maghandzelo yakona. A ku na munhu loyi a faneleke ku rila, loko munhu o rila mhamba liyani yi onhakile.

Ngati liya ya mufi yi ta haxiwa muti hinkwawo ni le swakudyeni leswi swi nga swekiwa na leswi nga swekiwangiki. Loko munhu loyi a fanele ku lahliwa etshangeni ra tihomu va ta endla tano. Loko va hetile va tlhelela etinhlolweni ku kombisa loko va endlile leswi mhaka yi lavaka swona. Loko swi endleka va nga ha tshama nkarhi wo ringana makumembirhi kumbe ku tlula ku nga si laveka mhamba yin'wana. Loko yo ka yi nga endli swona va fanele va tlhela va sungula hi vuntshwa ku dlayiwa un'wana munhu.

Endlelo leri hi rin'wana ra maendlelo leri ri hahluleke miti yo tala, hikuva a ku na munhu loyi a nga tekaka n'wana wa yena a endla magandzelo hi yena. Ebibeleni Abraham u lavile ku endla magandzelo hi n'wana wa yena loyi a nga un'we. Xikwembu xi ve xi bakanya xi komba Abraham nyimpfu yo endlo gandzelo hi yona. Nawu wa Xikwembu a wu pfumeli leswaku munhu a nga endla magandzelo yo endela xona hi munhu un'wana. Rixaka ri landzelela nawu wa xikriste va hambana na vumunhu bya vona.

Nxumalo N.T. U h;amusela swiyila hi ndlela leyi vandyangu va hlanganaka va etlela endhawini yin'we. Loko munhu a lovile ku na milawu yo karhi leyi yi faneleke ku landzeleriwa, vandyangu va fanele ku etlela endhawini yin'we. Loko munhu a lovile a ku ririwa va vumbuluka na le hansi yi ri ndlela yo rila mufi. Loko a va a loverile ku fana na le ndhawini ya le kule a va ta n'wi rhwala hi mavoko va n'wi yisa laha a humaka kona, xikombiso: VaBuxi, Mukhuhlu, Thula Mahashe I rhwalewa hi mavoko, laha mufi va nga wisa kona va ta tshova switluka va veka endhawini leyo ku ya emahlweni nkarhi un'wana a hi ku loko ku ri munhu a lovile va rhwala hi xileyi ku paniwile tihomu swi cinca a rhwariwa hi xikocikara xo kokiwa hi tihomu kumbe timbhongolo. Eka manguvalawa ku tirhisiwa timovha ta timuxara. Le kaya yindlu yi ta va yi totiwile nkuma emafasitereni ku kondza ku ya fika siku ra nkosi. Mufi a lahliwa hi nkarhi wa matakuxa ni nkarhi wa nivusiku. Tihosi tona a ti nga lahliwi ti ri karhi ti voniwa hi malandza ya tona a ku dlayiwa makandza ya ri yo andlalela laha hansi matlhelo ni le henhla, etlhelo ka nambu swi voniwa hi tindhuna letikulu. Loko vana va pfuka va kuma leswaku munhu u lahliwile swi herile hi yena, va ta vona hi ku dyiwa ka nyama. Xikhumba xi va xi funengetile mufi esirheni laha ku endliweke thanele. Loko a ri waxinuna u lahliwa etshangeni ra tihomu. Loko vana va lava ku vutisa mufi hi ku va va n'wi tolovererile, va ta n'wi yisa esirheni va n'wi ba hi sava ra sirha hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku rivala mufi loyi a nga n'wi tolovela ku tlula mpimo.

Munhu kumbe n'wini wa mufi, kumbe lonkulu loko munhu a lovile a nga yisiwa exibedhlele kumbe emuxareni naswona a nga teki nkarhi wo leha a nga si lahliwa. A nga lahliwi dyambu xi lo hosi, u lahliwa nivusiku, a nga voniwi hi vana laha kaya. Vana vo tiva ntsena leswaku tatana, manana kumbe kokwana u lovile. Hinkwaswo a swi endliwa nivusiku. Loko va pfuka va kuma swi herile ku nga ha ri na munhu laha kaya.

Loko munhu a lovile a nga lahliwi hi bokisi, kumbe khasikete, leswi i swa masikulawa. A ku dlayiwa homu ku tekiwa xikhumba xa kona va tsondzela mufi. Laha a lahliwa kona a ku ceriwa ku endliwa thanele kutani mufi a vekywa kona. Vafi lava a va hambana hi malahlele ya vona hikuva a ku ri na lava va ngo tilovela leswi hi ngo i ku dlayiwa hi sangu, van'wana vo dlayiwa hi mavoko.

Lava va dlayiwaka hi mavoko ku nga ku tlhaviwa hi mukwana kumbe ku bhiwa hi nhonga u lova na ku sohiwa nhamu ufa, ku tlherisela kumbe ku rihisela mufi loyi a nga fani ni loyi a dlayiweke hi sangu. A nga ha lahliwa a khome nhonga kumbe mukwana kumbe xin'wana lexi xi nga endlaka leswaku a kota ku tlherisela ha xona. Loko o va a huma ePoti, u tshama kunene a languta evuxeni, hinkwavo ku katsa na rixaka va ta hela va ku bii!. Swi nga ha hundzeleta swi ya fika na le ka vatukulu va vona.

Timhaka ta rifu ti fikile eka xiyimo xo ka xi nga pfuni nchumu laha mufi a lahliwa hi Mugqivela na nhlikanhi, swi hundzeleta ku va Mugqivela hi nkarhi wa khume. Sweswi swi tikomba ongeti ko va ntlangu wo ka wu nga pfuni nchumu. Na le nkosini wa kona ko yeriwa ku ya hetisa nawu na ku dya swakudya swi nga hundzuka ku va vhiki na vhiki.

Nkosi a wa ha xiximiwa, ku ya tincece, ku ya vanhu lava va nga xiximeki nkosi va nga ambalanga mabaji tanihi wa xinuna, ku nga tsimbiwanga duku hi vaxisati. Vanhu masikulawa enkosini va ya hi timovha ta xiyimo xa le henhla ku ya kombisa vanhu lava nga tela ku lahla mufi leswi vona va nga xiswona. Ku komba leswaku ku humiwile eka ndhavuko. Loko mufi a lovile emutini swikwembu a swa ha vikeriwi, ku vuriwa leswaku i swa vakhale, ku laviwa ntsena mali ya tisosayiti, minyikelo na tixuwarhense.

Mufi u va a nga ha tekeriwi enhlokweni ni loko a ha ha hanya. Siku a nge ndzi ye hilaha u va va vona leswi va tlulatlurisaka xiswona kasi ndhavuko a wu lavi swona sweswo.

2.2 NKATSAKANYO WA HUNGU RA TSALWA

Xihahele i xivongo xa Simon. Nsati wa yena a ku ri Sarah. Mavito lama ya xilungu ya tirhisiwa hi vaka Xihahele loko va ri exilungwini. Hi vuvona bya vona xintu na ku phahla a ku ri swilo leswi a va nga swi ehleketi evuton'wini bya vona. Ku va munhu a phahla a

swi nga va khomi kahle evuton'wini bya vona.

Simoni i munhu loyi a a khongela, a hanya hi rito ra Xikwembu hikuva nkarhi hinkwawo laha a nga kona a tala ku phata vito ra Yesu. Xa kahle eka yena a ku ri ku va munhu a vulavula Xilungu handle ko tisindzisa ku vulavula ririmi leri a ri mameke. Loyi a hlenganaka na loko o n'wi vulavurisa hi Xilungu a onhinile eka yena.

Muti wa ka Xihahela a wu ri muti wa majagani lava tifungheke hi ku byarha xihambano xa Yesu. Leswi swa xintu swona a va swi vengwa ku tlula mpimo. Hikokwalaho Maluleke o nge:

“Fole a va nga chelangi ehansi ku amukela vatukulu na ku va vika eka va le hansi. Leswo phahla a va swi vengwa tanihiloko va vengwa vuhedeni hi byoxe.”

Marito lama nga laha henhla ma sola na ku vengwa mhaka ya ku phahla. Leswi swi kombisa ku va mhaka ya ku phahla eka vona ku nga ri nchumu. Nchumu wa nkoka eka vona a ku ri Hosi Yesu. Ku tekela vujagani ehenhla swi endla a tsandzeka ku landzelela milawu leyi muti wa ka vona a wu hanyisa xiswona.

Simoni a nga dzahi fole naswona byalwa a nga nwi. Na bazi a khandziyisiwa hi vusiwana hikuva loko swi tikile a famba hi xo famba xa yena.

Simon Xihahela a n'wi khotsakhotsile ririmi lero a a nga swi koti ku vulavula Xitsonga xi helela hikuva loko a vulavula a pfa a ngenisa rito ra Xilungu. Xilungu a vulavula xi a tlhela a xi humesa hi tinhompfu. Hikokwalaho mutsari u ri.

“A swi ta antswa munhu a hoxa ku vulavula Xitsonga hi ku vona ka yena. Xitsonga xi nga pfuni nchumu naswona a xi yisa xiyimo xa munhu ehansi.”

vuhedeni. Leswi swi endla leswaku na mukon'wana wa yena Billy a swi twisisa leswaku vuhedeni a byi ngheni emutini wa Xihahale.

Mhaka ya ku phahla eka Simon a yi ri mhaka leyi nga n'wi nyikeki ku rhula na katsongo. Siku leri Billy a nga vhakela vakon'wana va yena i siku leri muakelana wa yena Simon a ri ni ntirho wo phahla. Leswi swi vavisile mbilu ya Simon ku tlula mpimo. Ku vaviseka ka yena emoyeni mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

Mbilu ya Simon a yi pfempfa vuxungu bya rivengo; a monya lero a pfa a tirivala; a demetela kwala tafuleni va ka Xihahale na va ka Mafasa a va karhi va ndziwuluta foroko ni mukwana...

Ku va Mbilu ya Xihahalele yi pfemfa vuxungu ni ku va a demetela swi kombisa ku va a nyangatsekile ku tlula mpimo hileswi a a swi ri ku humeleleni eka muakelani wa yena. Hi marito man'wana loko a za a twa ndzhumba wa mancomana wu ba, a heleriwa hi ku ehleketa kutani a hetelela hi ku ka a nga ha hloniphi ni vamaseve ku katsa ni maxaka ya yena.

Hi siku leri muakelani wa yena a ri ni ntirho wo phahla, Xihahalele a nga etlelangi vusiku hinkwabyo. Loko mancomana ya ba a twa wongeti yo kwala tinhlokweni ta yena. Mavonelo ya Simon a ya ri lawa yo munhu u humelela ntsena loko a ri mukriste. Hi xitalo vanhu lava va nge hi voni va tala ku vumba khokholo exikarhi ka vahedeni va tlhela va va nyefula no nyenya vuhedeni na mikhuva ya vona.

2.3 NKANELO WA SWIMUNHUHATWA SWA TSALWA RA XONA HI XIHI?

2.3.1 Simoni

Vito leri ri thiwile kahle hikuva l vito leri ri boxaka muxaka wa munhu wa kona. Simoni munhu loyi lomu a tshembeleke kona a nga tali ku cinca hambu ko humelela yini na yini. A a ri mukhongereri wa Rhoma, eka yena a ku ri hava yo antswa ku tlula ya Rhoma. U bohelela mukon'wana wa yena Billy ku tshika kereke ya Swiss Mission a ya nghena kereke ya vona ya Rhoma laha yena a tshembeleke kona. Simon a ri munhu wo tikukumuxa, eka fambelo, maambalelo, matshamelo, hambu loko a khongela ekerekeni ongeti xikhongelo xa yena hi xona lexi yaka ematilweni, swa lava van'wana swo hangalaka na nhova. A a fihla laha a humaka kona no boxa leswaku a ri ni nsati na vana vamajaha. U tlhele a tsandzeka ku boxa vito ra yena ra Gezani wa Machavi.

Xihahele a a nga sandzi xintu kumbe vuhedeni ntsena, kambe hambu ku ri tin'wana ta tikereke a nga lavi ku amukela na tona la kuya hi yena kereke ya kahle a ku ri ya Rhoma. Loko n'wana wa yena Victoria a tekiwa hi Billy, a nga tsakangi hikuva vona a va hanya hi ndhavuko wa Xitsonga ku nga ri wa Xilungu. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

“Xihahele u twe onge a nga pandzeka hi le xikarhi hi ndlela leyi a hlundzikise xiswona. A kukumuke swange i xinana lero nhamu ya yena yi tata nkolo wa hembe lero a kala a cheseta lexa thayi.”

Ntshaho lowu wa ha tshikilela ku hlundzuka ka Xihahele loko n'wana wa yena a tekiwa hi Billy. Ku hlundzuka loku ku vangwiwa hileswi vakon'wana va yena a va hanya hi xihedeni. Ku hlundzuka ka yena ku tlhela ku humela erivaleni loko a tsundzuka xin'wana xa xivuriso xa Vatsonga lexi nge: kuwa ra le thyakeni u dyisiwa hi n'wana.

Xihahele Xitsonga a xi tsundzuka ntsena loko a ri ekhombiyeni. Loko swi kala swi n'wi

bihela, a vulavula Xitsonga xo hlantsweka lexi a nga kula hi xona ku fikela loko vanhu hinkwavo va swi tiva leswaku hi yena Mutsonga. Hikokwalaho mutsari a nge: *“Loko ti bihile kumbe a pfindlukile emoyeni na loko o tshuka a lorha, a ku tshwa Xitsonga lexo kufumela xi tlhela xi nun'hwela.”*

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Xihahela ku ri munhu loyi a mameke Xitsonga a tlhela a kula hi ku landzelela ndhavuko wa Vatsonga. Ku va tshwia Xitsonga xo nun'hwela swi kombisa ku va timitsu ta yena ti mile ehenhla ka ndhavuko wa Xitsonga

Simoni I munhu wo tinyuma vuyena bya yena hikuva a nga lavi ku tiboxa leswaku hi yena Mutsonga wa xiviri. Vengelo ra yena ra vutsonga a ri paluxa xiyimo xa Vatsonga exilungwini. Swo tekeriwa ehansi ongeti I vanhu vo ka va nga pfuni nchumu. A a rivala leswaku tinxaka hinkwato ta fana ti tlhela ti ringana. Xivongo xa yena na xona xi boxa xiyimo xa Simon. Xa Xihahela xi huma eka riendli haha, leswi swi vulaka ku suka eka ndhawu yin'wana u ya eka yin'wana. Simon hahele u rivarile leswaku hi yena Mutsonga, a tlhotlhometa eka tindzimi tin'wana. Khombo ra kona a akelanile na munhu loyi a hlayisa ndhavuko wa yena hi ku tirhisa mancomana edorobeni. Vanhu vo tala va cinca loko va fika endhawini yin'wana va tifiha laha va humaka kona. Ku phahla, muchongolo, xincayicayi a swi tiviwa hi Simon kambe ndhawu na xiyimo swi endlile leswaku munhu loyi a tikanakana tincinca.

Nsati wa yena Sarah hi nga n'wi teka ku fana na Sarah wa le Bibeleni. Munhu loyi a kurile a nga tshembi leswaku a nga ha kuma n'wana a ri eka xiyimo lexi a nga eka xona. Sarah a nga tshembi na yena eka xiyimo lexi a nga eka xona ku ri siku rin'wana nuna wa Simon a nga ambala tinguvu ta swikwembu, yena a tshemba ntsena leswaku nuna wa yena wa kwala Joni ku nga ri ematikoxikaya yo fana na va Xipilongo. Mfihlo lowu nuna wa yena a ri wona eka yena wo ala ku n'wi boxela laha a davukaka kona.

Nghenelo ra vona ekerekeni a ri nga tshembisi leswaku hi rin'wana ra masiku a nga mhisi ya mikoka mimbirhi ku paluxeka xihundla xo va na swikwembu, ku chayeriwa na

ku thwasa hi swona swi endleke leswaku loyi a thyiweke vito leri.

2.3.2 Billy

Mukon'wana wa yena Billy na nsati wa yena Victoria a va ri eka xiyimo xo tika swinene. Loko a ku nga ri rirhandzu leri va nga na rona ingi va hambanile khale. Billy a ri munhu wo rhula wo ka a nga tsakeli ku tiveka ehenhla, a a rhandza ku titsongahata. Swilo swa yena a nga tsutsumeli ku swi endla. A endla swilo hi ku tiyimisela. Hikokwalaho a hlawurile ku nghena kereke leyi yena a tihlawuleleke yona. Nsati wa yena a a tshamela ro seketela nuna wa yena eka leswi a va swi endla hinkwaswo.

Vito leri ra Victoria, leri ri kombaka ku hlula eka nyimpi leyi a va ri eka yona. Va tlhele va humelela eka vun'we bya vona. Victoria a nga khathali ku va kun'wana na kun'wana ku tshama tanihi le vukatni bya yena. A ku nga ri na xitumbelelani exikarhi ka vona havambirhi eka swiendlo swa vona.

3.2.3 Mxeki

Vito ra Mxeki na rona ri huma eka nsinya wa riendli xeka, leswi swi vulaka ku avanyisa. Mxeki a tirha na Xihahale. Hi marito man'wana Mxeki a yima na Xihahale loko a ri kwale ndyangwini wa Xihahale, a tlhela a hleva Xihahale loko va ri entirhweni. A nga kali ku ya eka Xihahale tanihi mutirhikulobye ongeti u ya ku va pfuneni hi hala tlhelo u ya tshaha timhaka ta Xihahale a ya ti haxa entirhweni. Hi un'wana wa lava va nga endla leswaku xihundla xa Xihahale xi humela ehandle.

M'xeki hi yena a nga yisa muti wa ka Xihahale eXipilongo, laha va nge kumile James, ntsongwani ya Simon. James a a ha ri ntsongo loko Simon a famba ku ya singilela muti wa yena.

2.3.4 Skroef

Skroef swivula bawuti leri ri tirhisiwaka ku boha no chucha laha ku bohiweke ndhawu ya kona. Ku va ku tiyile swinene, ku nga ha chucheki. Munhu loyi a chucheke no tiyisa

James i Skroef. James a nga n'wi tivi kahle buti wa yena Simon hikuva se a rivele na vito ra yena. Skroef u fikile a bohunula miehleketo ya James yi pfuleka hi n'wi twisisa leswaku hi yena buti wa yena loyi a fambeke a ha ri ntsanana swinene.

2.4 Mbangu

Mbangu swi vula ndhawu laha timhaka ti humeleshaka kona. Timhaka leti ti humeleshaka ti tiva ti ri karhi ti humeleshaka ngopfu Xihahela hi ku hambanhambana ka mikarhi eka tsalwa ra Xona hi Xihhi?

Mbangu wa tsalwa ra Xona hi xihhi? Wu humeleshaka etindhawini ta le Xilungwini laha Xihahela a tirha kona na laha a tshama kona eJoni ku akatsa ni le Joni hi ku angarhela. Mbangu lowu wu tlhela wu humeleshaka etindhawini ta le makaya laha Xihahela a nga tswariwa kona ni vamakwavo wa yena ku katsa na maxaka ya yena hi ku angarhela.

Xihahela u kula a ri karhi a hanya vutomi lebyi vatswari va yena a va hanya byona khale, bya ku phahla. Hi vona a kula a ri karhi a risa na van'wana ku katsa vamakwavo wa yena Skroef.

Eka mbangu lowu wa le kaya hi vona tindhawu hinkwato leti a tikumeke eka ndhawu ya kavona Xihahela a ti tiva hi ku hetiseka. Tindhawu leti a ku lahliwa eka tona vanhu lava va nga hundza emisaveni, ku nga vakokwana wa yena lava va nga lahliwa a ha ri kwala kaya, a nga si ya exilungwini. Tin'wana ta tindhawu leti hilaha a va risela kona swifuwo swa vatatana wa vona. Ku ni milambu na madamu lama a va khida ni ku hlamba eka wona. Leswi swi tlhela swi katsa mihandzu leyi a va hanya hi yona loko va ri enhoveni ku katsa ni ku qegana.

Mbangu wa le kaya wu tlhela wu kombisiwa hi mindyangu ya ka vona, leswi a yi tshamisise xiswona ku katsa na ya maxaka ya yena lava a nga va tivi loko a ha ku vuya hi le Joni. Eka muti wa ka vona hi tlhela hi kombisiwa mbangu hi ndhawu leyi a va phahlela yona swikwembu swa ka vona nkarhi hinkwawo loko swi fanerile. Leswi swi

tiyisisa ku va Xihahale a kurile hi Xintu xa ka vona a nga si ya eJoni. Mbangu wa le ka va Xihahale wu tlhela wu kombisiwa hi miti leyi vana va yena a va halangalakele eka yona hikokwalaho ko xanisiwa hi ndlala na vanhu.

Mbangu wa le kaya wu tlhela wu kombisiwa hi tindhawu ta le hubyeni, emsksysa laha va xinuna va tsamaka kona hi nkarhi wa maxuxu kumbe laha a va tengelaka kona timhaka ta tiko hi masiku ya Tisonta na man'wana. Loko munhu a dyohile a yisiwa kona eka ndhawu leyi ku ya tengisiwa ku fikela loko a bohiwa endzhaku ko voniwa nandzu.

Mbangu wa le kaya wu tlhela wu kombisiwa swinene hi muti wa ka vaBilly, ku nga ndhawu laha vatswari va Billy a va tshama kona. Eka ndhawu leyi hilaha N'wana wa Xihahale a nga lovoleriwa kona loko a tekana na Billy. Ndhawu leyi yi tlhela yi kombisiwa ku ri kona laha tata wa Billy a nga heleketiwa kona endlwini ya yena yo hetelela.

Emutini wa ka vaBilly ku tlhela ku kombisiwa ku ri kona laha Xihahale a nga xanisiwa hi marhuda vusiku hinkwabyo, hileswaku a nga etlelanga. U cinile vujelele ku kondza ri xa.

Muti wa ka vaBilly wu tlhela wu kombisiwa ku ri ndhawu laha Xihahale a nga tiphinangiki vusiku hinkwabyo hikokwalaho ka ku a etlerisiwe esangwini. U hetelela a tlumbana na tiphuphu hikokwalaho ka swikwembu leswi a swi n'wi sarile endzhaku. Swikwembu swa ka vona a swi nga lavi ku twa nchumu hi timhaka ta Xilungu leti a ti endla leswaku Xihahale a hambana na swikwembu swa ka vona.

Endzhaku ka ku lahliwa ka maseve wa yena, ku nga tata wa Billy u ve a tlhelela ekaya.

Loko a ri karhi a famba laha ndleleni a pfa a lava ku tlumba malayita, ku nga vanhu lava va nga ngeniki kereke, vo ngo tihanyela hi ku cina muchongolo hi nkarhi lowu va nga endliki nchumu hi masonta loko va titsakerile.

Loko a vona vahedeni lava a tlhela a monya, a a tsandzeka no dirayivha kahle movha

wa yena.

Mbangu wa le xilungwini wu kombisiwa hi ndhawu leyi a tshama eka yona eJoni ku katsa na laha a tirha kona.

Eka Mbangu wa le kaya hi vona muti wa Xihahela ku ri wona lowu nga hlawuleka naswona hinkwavo ka vona va nghena kereke ya Rhona leyi Xihahela a yi teka yi antswa ku tlula tikereke hinkwato ta laha misaveni.

Hilaha hi vuleke hakona Xihahela a venga swinene vahedeni na vanhu lava va nga ngheniki kereke ya Rhona. Hileswaku a tsakela leswaku munhu un'wana na un'wana a nghena kereke leyi yena a nghenaka yona loko a ri karhi a hanya laha misaveni.

Loko o tshuka a endzeriwa hi vanhu lava va nga ngheniki kereke, a endla matshatshala yo va hlongola hikuva a ku va n'wi nyangatsa ku tlula mpimo. A a tshama a byerile nsati wa yena leswaku loko ku fika vanhu va vahedeni lava nga ngheniki kereke ya vona, yena u ta ya dumisa movha kutani wansati yena a khiyetela tiyindlu a ri karhi a va byela vayeni lava leswaku va va kuma va ri endleleni yo ya kun'wana. Lama a ya ri mavunwa ya rihlaza hikuva ku va ku ri hava laha va yaka kona hi nkarhi wolowo, ya va ya ri mano yo hlongola vanhu lava ekaya ka yena hikokwalaho ka ku va a nga va rhandzi leswaku va nghena emutini wa yena.

Kona loko munhu wa kona ko va loyi a nwaka byalwa, a ta n'wi tlherisa a ha ta hi le gedeni hikuva a tala ku vula leswaku u nuha byalwa na fole ku nga swilo leswi Simoni a swi venga ku tlula mpimo laha misaveni.

Leswi a swi endla na leswaku loko vanhu lava va n'wi ndzawuta a va miyelela a nga va hlamuli. Ku hlamula ka kona a ku ri ku byela munhu yoyoloye leswaku yena a nga dzahisani fole na vahedeni.

Leswi swi kombisa leswaku emutini wa Simoni a ku hanyiwa Xilungu ntsena. Na swakudya swa kona a ku ri leswi swa xiyimo xa le henhla swinene naswona nkarhi

hinkwawo a va xava swi tele kambe loko swi sarile a va nga swi koti ku nyika Vaakelani va vona hileswi a va ri vahedeni kasi van'wana va va akelani lava a va nghena tikereke leti a ti venga swinene evuton'wini bya yena.

Mpahla na yona a va ambala leya xiyimo xa le henhla. Loko va nga ha yi lavi a vo yi hisa hikuva a ku ri hava lomu a va ta yiyisa kona hikuva va va nga rhandzani na vahedeni va misava leyi hinkwayo ku katsa na swisiwana swa tiko leriya ra Joni hinkwaro.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ndhawu ya kereke ya Rhoma leyi Xihahale na nsati ku katsa na vana a va nghena yona. Kereke leyi a yi tekeriwa swinene enhlokweni hi Xihahale, hileswaku a yi rhandza hi mbilu ya yena hinkwayo. Loko ri xile a tshama a ri karhi a ehleketa hi yona ntsena. Hileswaku handle ka yona a ku nga ta va na vutomi eka Xihahale.

Eka kereke leyi hilaha Xihahale na nsati va nga tikombisa kahle leswaku vona kereke leyi va yi tsakela swinene. Loko Xihahale a hlaya Bibeke a hlaya ya Xilungu ntsena, ya Xitsonga a yi vengile swinene. Leswi swi kombisa leswaku na loko a tshama ehansi a tshama hi Bibeke ku katsa na loko a famba kwala misaveni ya Xikwembu.

Nsati wa yena na yena Xilungu a xi pfuka swinene. Na yena tanihi nuna wa yena a hanya Xilungu xo rhandza Xilungu ntsena hikuva loko a hlaya Bibeke hi Xilungu a tlhela a yi hlavelela hi xona Xilungu.

Eka kereke leyi ya Rhoma hi kona laha Victoria n'wana wa vona a nga ala loko Xihahale a n'wi lerisa leswaku u fanele a cincele eka kereke ya Rhoma loko a lava ku tekana na n'wana wa yena Victoria. Billy u arile ku endla sweswo hinkwaswo hikuva a nga swi kota ku tshika kereke ya yena hikokwalaho ka yena Xihahale ku nga tata wa nsati wa yena. U byerile kereke hinkwayo leswaku yena u ta tama a ha nghena kereke ya leyi a nghenaka yona na sweswi, a nge pfuki a yi tshikile na siku na rin'we hikuva u tswaleriwile eka yona.

Billy u tlhele a va kombisa leswaku rirhandzu a ri yi hi ku mani u nghena kereke yihi kumbe yihi. Wansati hi yena loyi a faneleke a landzelela nawu wa nuna wa yena. Hi marito man'wana hileswaku Victoria hi yena loyi a fanele ku tshika kereke ya Rhoma a ya nghena leyi a yi ngheniwa hi Billy leswaku va ta kota ku tekana.

Billy u tlhela a vula leswaku loko ku ri ku yena u fanele a tshika kereke leyi a nghenaka yona, a ya nghena ya Rhoma, swi nga ha antswa ku tekana ka yena na Victoria swi yima hikuva a hi yena a nga wansati ntsena laha misaveni.

Endzhaku ka loko Billy a arile ku cincela eka kereke ya Rhoma, kereke yi nyiketile Victoria leswaku a tihlamulela hikuva hi yena loyi a khomile tintambhu ta vutomi bya Billy na kereke.

Victoria u nyumisile tata wa yena hi ku va u arile hinkwaswo leswi kereke ya Rhoma a yi lava leswaku va tekanisiwa xi swona. U hlamuserile leswaku yena u ta ya laha nuna wa yena a nga kona hikuva hi yena loyi a faneleke a yingisela yena laha misaveni.

Mhaka leyi hlundzukisile Xihahale swinene hikuva yena a khorwile leswaku swilo swi ta va hi ndlela leyi yena a yi ehleketisa xiswona, kasi do! Xihahale u mukile ekaya a rhwele saka ra tingana, a nga ha tivi lexi a nga xi endlaka hi nkarhi wolowo.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi muti wa Xihahale wa le Joni ku ri laha vakokwana wa yena a va n'wi endzela hi xikongomelo xa leswaku va ta n'wi tsundzuxa leswaku vona va n'wi vona a nga ambalanga nchumu nkarhi hinkwawo naswona swa va nyumisa ku tshamela ku n'wi vona a ri karhi a byambula dyambu xi lo hosi. Vakhegula lava a n'wi karhata swinene hikuva nkarhi hinkwawo a va n'wi endzela hi swivumbeko swa ku hambanahambana va ri karhi va n'wi tsundzuxa leswaku u fanele ku ambala palu na njeti, kambe yena a nga swi twisisi, a swi bakanya hi makatla ntsena.

Ku bakanyiwa ka vakhegula lava hi Xihahale swi endlile leswaku vakhegula va

hlundzuka swinene, va nga lavi ku twa nchumu hi yena.

Mbangu wa le Joni wu tlhela wu kombisiwa hi muti wa ka Xinyamana. Va ka Xinyama a ku ri vaakelani va Xihahale. Hileswaku a va tshama ekusuhi na kusuhi. Xinyamana a ri munhu loyi a hanya ndhavuko wa Xitsonga nkarhi hinkwawo. A nga pfi a hambuka a landzelela swa Xilungu leswi swi nga ta n'wi tsandzisa ku hanya mundzuku. Emutini wa yena a ku tshama ku ri karhi ku ba mancomana. A ku nga ri na siku ra mahala naswona a ya chanyiwa vusiku hinkwabyo.

Mbangu wa le Joni wu tlhela wu kombisiwa hi muti wa Xihahale ku ri lowu a wu hanya hi ku vengwa muti wa ka Xinyamana hikokwalaho ka leswi a va ri vahedeni vo tshamelaka ku hanya hi mancomana masiku hinkwawo. Mpundzu hambu ku ri madyambu a swo fana eka vona. Mhaka leyi ya mancomana Xihahale a yi vengwa swinene. Hileswaku a nga lavi no twa hambu wu ri mpfumawulo wa yona . Leswi hi swona a swi endla leswaku Xihahale a vengwa muti wa ka Xinyamana hilaha ku nga heriki.

Muti wa Xihahale wu tlhela wu paluxa mbangu lowu Xihahale a nga tshama a ri karhi a humeriwa hi swikwembu loko ku ri karhi ku chaya mancomana emutini wa ka Xinyamana. Loko mancomana ya kala ya sungula Xihahale a tikomba a nga ha tiyelanga naswona a sungula ku endla swilo swo huma endleleni ongeti a hi yena loyi a nghenaka kereke ya Rhoma. Swilo swa kona a ku ri swo fana na ku tinwaya misisi swi nga heli na ku pfa a rivala a nga ha vulavuli nchumu ongeti u lo xwela tanihi hi noyi.

Hi rin'wana ra masiku kwale mutini wa yena u humeriwile hi swikwembu ku kondza a wela ehansi a tlhela a pfuka a tshamiseka kahle a nava na milenge ongeti i wansati loyi a ha ku sungulaka ku thwasa loko a sungula ku hlahlwa.

Nsati wa yena swi n'wi hlamarisile swinene ku vona Xihahale a ri karhi a tlulatlula na matshamelo ya yena hikuva a ma nga ri ya ntolovelo wa masiku hinkwawo. A a nga si tshama a n'wi vona a endlisa leswi a endlisa xiswona hi siku rolero. Loko a ha hlamarisa sweswo Xihahale u sungurile ku suma tinsimu ta swikwembu leti a ti tiviwa hi

yena a ri yexe na swikwembu swa ka vona ntsena leswi a swi tshamela ku n'wi karhata nkarhi hinkwawo.

Victoria u khomiwile hi ripfalo a tlhela a hetelela a nga swi tivi leswaku a nga endla yini hi swona hi nkarhi wolowo. U tsutsumerile eka Xinyamana loyi a va nga lavi ku twa hi yena hileswi a hanya hi ku ba mancomana masiku hinkwawo ku ya kombela ku pfuniwa hileswi a swi vona swi humelela eka nuna wa yena Xihahela.

Xinyamana u tinyikile nkarhi wo ya vona leswi a kombeleriwa ku ya pfuna eka swona. Loko a fikile u kumile leswaku Simoni u le ku sumeni ka tinghoma ta swikwembu swa vakokwana wa yena lava va nga hundza khale emisaveni. Hambileswi a sukerile mitirho ya yena ya nkoka, u fike a khinsama ehansi a sungula ku hlavelela eka leswi Simoni a lava swi endlisa xiswona. Endzhaku ka swona swikwembu swi vuye swi hangalaka, Xinyamana a tlhelela ekaya ka yena ku ya tirha mitirho ya yena.

Sarah u sarile a lo ahlamisana na nomu hi ku hlamala ku pfuniwa hi munhu loyi a va nga n'wi tsakeli evuton'wini bya vona. Ku suka kwalaho Simon a a nga ha hanyi kahle. Loko Sarah a n'wi vutisa leswaku ku humelela yini hi yena a a vula leswaku u fanele a ya exhibedhilele hikuva u loyiwile hi vahedeni. Mhaka ya ku Simoni u na swikwembu Sarah a nga yi tivi na switsongo. A ku ri ro sungula swi humelela Xihahela nuna wa yena naswona na leswaku u na swikwembu a nga swi tivi.

Simoni u yisiwile exhibedhele ku tshunguriwa. Loko a ri kwale a titwa a hanya kahle swinene. Leswi a swi vangwiwa hileswi vakhegula a va nga swi koti ku n'wi endzela hikuva a va chava Valungu swinene. Vanhu va khale loko va vona Valungu a va suka va tsutsuma hileswi a va nga tolovelanga.

Exibedhilele hi kona laha Simoni a a tshama a ri na Bibe leyi a nga hambani na yona. Nkarhi hinkwawo a a tshama a yi vekile kwala xitafulanini lexi a xi ri kusuhi na yena. Loko a nga twa a biwa hi xivundza, a pfula yona a yi hlava, a tlhela a yi hlavutela hi Xilungu.

Nakambe exhibitedhlele hi kona laha Simoni a nga byela vanhu leswaku yena u hlundzuka ngopfu loko a twa munhu a dyoha loko a vulavula hi Xilungu. A ku swa antswa leswaku a dyoha ku vulavula ririmi ra ka vona ra Xitsonga. Mbangu lowu wu kombisa swinene leswaku Simoni a wu n'wi ngenile enhlokweni swinene. Hileswaku a wu n'wi cincile.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi muti wa ka Xihahela eka vaka Xihahela ku ri ndhawu laha Simoni a tlhelelaka kona leswaku a ta ya chayeriwa leswi swikwembu a swi tshamela ku n'wi karhata masiku hinkwawo. Xihahela u hetelela a ri thwasana a va n'anga leyikulu yo tirhisana na tin ganga ta Xilungu.

NDZIMA YA 3

3.1 NKANELO WA MAPHAHLELE YA XINTU

Simon Xihahela i Mutsonga wa xiviri. Lexi xi n'wi endleke ku lan'wa Xitsonga i xiyimo xa yena ekerekeni na ndhawu leyi a nga eka yona. U yile exilungwini hikokwalaho ka ku ya lava ntirho, kutani loko a fika kwale xilungwini a papalata xintu xa ka vona lexi a nga kula hi xona, a damarhela mahanyelo ya Xilungu. Hikokwalaho mutsari a nge:

Swa le kaya swi sele ekaya, yena a fika ambala vulungu exilungwini. Loko a fika exilungwini u lo swi thya, a nga ha swi landzeleli. U fike exilungwini a damarhela vukriste, a tlhela a hanya xijagani. A a hluvurile ndhavuko wa yena a tlhela a wu nyenya.

Marito lama nga laha henhla ya kombisa ku va a kurile hi xintu kutani loko a fika exilungwini a fularhela ndhavuko wa ka vona, a hetelela hi ku damarhela vutomi bya xilungu.

N'wana wa vona Victoria tanihi leswi vito ra ri vula ku hlula, u hlurile minanakanyo ya mutswari wa yena ya leswaku loyi a faneleke ku n'wi teka ku fanele ku va ku ri munhu loyi a nghenaka kereke ya Roma. U hetelela a tekiwa hi nuna loyi a nga ngheneki kereke ya Roma ku nga Billy wa ka Mafasa loyi a hanya vutomi bya xintu. Mhaka leyi yi nyangatsile ku tlula mpimo endzhaku ko twa leswaku n'wana wa yena Victoria u tekiwa hi Billy loyi eka vona va hanyaka hi ndhavuko wa Xitsonga. Mhaka leyi yi endla leswi Xihahela a tshamela ku hahama ni Vusiku hikuva a swi nga n'wi khomangi kahle. Mutsari u hlamusela Ku lorha ka yena hi mhaka leyi ndlela leyi: *.. a nga nyangatsa hi norho wa yena hakona a nga swi kotangi no byela Sarah ta wona.*"

Ku va a tsandzeka ku byela nsati wa yena Sarah hi ta norho wa yena swi kombisa ku hlundzuka ka yena swinene. Na xiyimo xa yena a xi chichiwile ku tlula mpimo.

Nsati wa xihahlele a nga swi tiva leswaku nuna wa yena Simon i munhu loyi a nga tswaleriwa eXipilongo, yena a a swi teka ongeti u tswaleriwe kwale xilungwini va nga hlangana kona, eSophia Town. Sarah a lemukisiwa ntsena hiloko Simon a ri karhi a lorha ni ku va loko a hlundzukile a vulavula Xitsonga xo hlantsweka handle ko tilumaluma. Na leswaku u siyile nsati ekaya a nga n'wi byelanga. Mpfumaleko wa vutivi eka Sarah bya leswaku Xihahlele u kurile hi xintu mutsari u wu hlamusela hi ndlela leyi:

“Na siku na rin'we Sarah a nga swi tivanga leswaku Simon a a ri ni nsati wa tihomu ekaya loyi a nga lovoleliwa hi tata wa yena, nsati loyi a nga n'wi bebulela mudyandzhaka.”

Marito lama ya kombisa xihundla lexi Xihahlele a ri na xona eka ndyangu wa yena na nyenyemuka ka yena nsati wa yena wa xitekwa. Ntshaho lowu wu tlhela wu paluxa leswaku loko Xihahlele a fika eJoni u fikile a cinca vutomi bya xintu, a sungula ku hanya Xilungu. Hambileswi a tsan'wa vutomi bya xintu, a swi tiva leswaku yena u tubmbulukile laha misaveni a ri karhi a hanya hi ndhavuko wa Xitsonga. Loko a tshuka a ehleketa hi ndhavuko wa Xitsonga, a swi tlhela swi hlamarisa na vanhu hinkwavo ka vona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

“A tlhela a ku thulwa, wonge u ku lo tsemakanya manghovo emahlweni ka movha. A a dzuka nyuku tani hi munhu loyi a a nga phaphamisiwa hi mati a titivarile.”

Ku dzuka ka yena nyuku swi kombisa ku va swikwembu swa ka vona swi n'wi sale endzhaku eka swin'wana na swin'wana leswi a swi endlaka.

Xihahlele u bebuleriwe ematikoxikaya naswona ntumbuluko wu n'wi amukele ku sungula yena a nga si wu amukela. Matele ya swilo leswinene swi ta nivusiku laha munhu a tleleke na marhoda ma ta lahaya vurhongo byi nandzihaka kona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Marhoda ma nga marhoda, ma ganyulele eka yena tanihi tingulubye leti nga vona ntsumbu. Ma ya wonge hiloko Hosi yi lo ba nyandzayeye, amarhoda a ma n'wi tlangisanga, a ma nga telangi ku ta n'wi vungunya, ma tele ntirho wa wona.

Marito lama nga laha henhla ma kombisa ku amukeriwa ka Xiahahela hi ndlela ya ndhavuko wa ka vona, lowu a nga kula hi wona. Marhoda hakanyingi ma hanya hi vuyeni endyangwini walowo. Tlhandlakambirhi marhoda ya kumeka etindhawini leti ti hisaka hi nkarhi wa ximumu, eka tiyindlu leti lwangu ra kona ri endliweke hi byanyi hikuva ya tshama eka byona.

Hi siku leri Xiahahela u vile ni vurhongo byo ka byi nga n'wi nandziheli. Hambiloko a rhangisa xikhongelo mikarhi yo tala, hileswi a ku ri hanyelo ra yena ra xikhongelo kambe milorho yi n'wi tlherisele laha yena a nga ku laviki. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

“A a khongela swange i wansati wa vutlhomamahlo loko a komberwa ku khongela siku ku amukeriwaka mufundhisi lontshwa ekerekeni.”

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vukhongereri a tshembele eka byona ku tlula swilo hinkwaswo. Leswi swi tikomba hi marito ya ku va a khongela tanihi wansati loyi a khongelelaka u mufundhisi loyi a ha ku fikaka.

Hi siku leri Xiahahela khongelelo ra yena a ri nga kongomangi eka kriste, a ri kongome eka ku tsundzuxa ni dyangu wa ka vona leswi swi nga xiswona hi ku ka a nga vuyi ekaya. Loko xikhongelo xa yena xi hela, swikwembu swa ka vona swi n'wi cinisile rhuvurhuvu leyi nga n'wi tsandzisa na ku khudzehela. Mutsari u hlamusela ka yena hi ndlela leyi:

Xihahele u byi cinile vujelejele vusiku byebyo..., Byi n'wi yisa etikweni ra vakokwa wa yena eka Xihahele. Byi fika byi n'wi komba va ka vona, byi tlhela byi n'wi komba rifuwo ra ka vona leri hangalakeke ri haxana na nhova na vukosi bya ka vona lebyi byi n'okeke tanihi mberha, byi tlhela byi n'wi komba muhlwa na rivungu leswi mbundzumuxaka tiphuphu ta tindlu ta tindlu ta ka Xihahele. Byi n'wi komba vana na vatukulu va Xihahele lava haxaneke ni tiko va tlhela va nga ha tivani no tekana va tlhela va tekana hikokwalaho ko tirhisa swivongo swo titota kambe swi nga ri ngati.

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa leswi Xihahele a nga xiswona na ku lan'wa ka yena eka xintu xa ka vona. Swi tekile nkarhi a nga ha yi ekaya hikokwalaho ko chava leswaku nsati wa yena u ta ya tiva xihundla xa yena. Timhaka leti nga laha henhla ti humelela hi siku leri a yile enkosini wa maseve wa yena.

Hambiswiritano Xihahele a nga tshikangi ku tekela ndhavuko wa ka vona ehansi hambileswi va le hansi a va ringeta hi matimba hinkwawo ku n'wi tsundzuxa. U yengiwa hi ku damarhela swilo swa Xilungu, leswi a nga swi tiviki laha swi nga tumbuluka kona. Hikokwalaho ka leswi va le hansi va ve va hlundzuka swinene. Va n'wi landzelela hinkwako lomu a nga kona hi xikongomelo xo n'wi tsundzuxa hinkwaswo swa ndhavuko lowu a nga kula hi wona. Vakhegula lava a va kariha ni ku leva swinene. Mutsari u hlamusela ku kariha ka swihkegudyana leswi hi ndlela leyi:

“A swo mpfhu, swi nga lavi no twa. Mhaka ya palu na njeti...,
Yena a a titwa a nga ha lavi ku twa nchumu hi timhaka ta
vuhedeni na hinkwaswo swo yelana na byona”.

Mhaka leyi ya palu na njeti yi karhatile Xihahele emiehleketweni hikuva a a nga ha lavi no swi vona swilo swo fana na swona evuton'wini bya yena. Ku landzeleriwa ka yena hi swikhegudyana swi endla leswaku a va na xihundla lexikulu eka nsati wa yena. A a nga

swi tsakeli leswaku nsati wa yena a swi tiva leswaku yena u kurile hi xihedeni. Leswi swi vile xilondza xa le mbilwini, xa vutomi hinkwabyo. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi mutsari loko a ku:

Xilondza xa Xihahlele a xi tumbele ku fana na xa le nhompfini. Xona a xi lo n'wee, emiehleketweni ya yena. Loko swi n'wi pfukile, a xo phemelela mbilu ya yena, leswi Xihahlele a ri munhu wa mano, munhu wo lulama endzeni ka kereke ntsena. A nga swi ringetangi na van'wana... hambani nsati wa yena Sarah....

Marito lama ya ha tshikilela ku va Xihahlele a ri Mutsonga loyi a vulavulaka Xitsonga hlantswekeke. Hinkwaswo leswi a tsandzeka ku swi byela hambani a ri nsati wa yena. Ku phemeleleka ka mbilu ya yena swi kombisa ku va a dyeka swinene loko a pfa a tsundzuxiwa swa ndhavuko hi swikwembu swa ka vona. Kasi hi hala tlhelo Xihahlele mhaka leyi yi pfa yi ta hi hala ka vamaseve wa yena, emutini lowu n'wana wa vona Victoria a nga tekiwa kona hi Billy wa ka Mafasa. Hambileswi a va tshama ekusuhi ni kusuhi, a nga va pfuxeli hikokwalaho ka leswi a va nga ngheni kereke ya Roma. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Xihahlele hi byakwe, yena a nga ringeti ku pfuxelana na va ka Xinyamana. A a vona ku ri ku onha nkarhi ku pfuxelana na vahedeni na mavulavulelo ya vona a a vona ya ri ya xihedeni, naswona vahedeni a va vona va nonoka ngopfu loko va pfuxelana na sweswi swa vavasati va kona leswo khizamakhidzama.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Xihahlele a a nga vengi ku phahla ntsena, a nyenya na ndhavuko hi ku angarhela.

Ndhavuko wo lovola na wona wu n'wi vangerile swiphiso swa le miehleketweni. Mhaka lleyi yi humelerile hi nkarhi lowu mukon'wana wa yena Billy a nga n'wi lovolela hi wona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

... ndzhombo wo sungula lowu Billy, a nga ala, ku tinyiketa ekerekeni ra Rhoma. Xidyoho xa Billy xo lovela hi tata wa yena hileswi swi nga vangela Xihahela ku ya eXipilongo, lomu hi ku vona ka Xihahela, a ku lo pyi hi vahedeni va Vantima.

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa leswaku loko munhu o hambana na Xihahela hi mavulavulelo na mahanyelo a va a dyohile khale munhu yoloye. Hi marito lama ma nga laha henhla mutsari u tlhela a kombisa leswaku xilondza xa Xihahela xa le mbilwini xi sungurile loko mukon'wana wa yena Billy a lovola ni ku lova ka tata wa yena Billy. Hi swona leswi swi endleke leswaku Xihahela a ya hlangana na madimoni lama a a tiberile leswaku a nge he pfuki a hlanganile na wona emisaveni hikuva a tiyimiserile swinene eka Xikwembu.

Xihundla mikarhi yin'wana xi endla leswaku vanhu va humelela kambe eka Xihahela a swi vangji tano hikuva swi n'wi tisele ku xaniseka. Ku xaniseka loku ku endla leswaku a nga ha hloniphi Billy na nsati wa yena Sarah. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Loko swi n'wi pfukile Xihahela a a ku thwixi, onge o va ntsandze. Nkarhi wun'wana na nomo wa yena a wu tshavatana kambe a nga boxi mhaka yi twala. A a tshukuvanya a tikomba wonge a ko va munhu loyi a n'wi lerisa ku ya dlaya munhu. A swo va erivaleni leswaku Xihahela a a hlupha hi swin'wana hikuva se a herile swinene.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Xihahela a ri ni swikwembu. Ku va a oma a ku thwixi swi kombisa ku va swikwembu swa ka vona swi humile, swi lava ku chayeriwa. Ku va a herile swinene swi kombisa ku va a larile ku tlula mpimo, a nga ha koti ni ku famba.

fanele a khongela kumbe ku phahla xihi xikwembu xa kona.

Xihahele a a hambanile ni leswi vakhegula va lavaka swona. Yena a titwa a rhule emoyeni loko ku vulavuriwa hi vukriste. Swa xintu a swi cukumetile ekule. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Xihahele a a rhandza swa kereke ku tlula ku rhandza munhukuloni. Leswaku munhu u fana na Xikwembu a nga swi tivanga. Ku va mujagani a a ri mujagani. A helerile hi xilungu enon'wini ni le mirini. Xilungu a xi dya hi nomo na foroko na mukwana. A xi mirile eka yena. Loko a ehleketa ku hakarha palu na njeti...

Ntshaho lowu wu kombisa ku va ku ya hi Xihahele leswi swinene swi ri leswi swi nga ka kriste kasi leswo biha i swa ka Sathana. Xihahele a a rivala leswaku swilo hinkwaswo leswi swi humelelaka laha misaveni swi tiviwa hi Xikwembu xexi a xi khongelaka masiku hinkwawo. Mutsari u tlhela a kombisa ku tshemba ka yena eka Yesu hi ndlela leyi:

Yena a a tiva ntsena leswaku hambu ku ri ni swikhutu swin'wana endleleni ya ka Yesu, yena I wa ka Yesu Krsite hi mbilu ni moya. Ku tlhelela evuhedenini, a a ri komba ri lo hosi. Eka yena a swi antswa ku tiluma xikokola ku ri na ku tlhela a ya khida eridakeni ra vuhedeni.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku hambileswi vakhegula a va n'wi landzelela kun'wana na kun'wana, ku n'wi tsundzuxa hi palu na njeti, yena a nga rivalanga leswaku u khuvuriwile ekerekeni ya Rhoma.

Xihahele a a ri munhu wa risiha wo ka a nga cinci hi ku olova naswona a ri ni xihundla lexi xikulu xi tiviwaka hi yena ntsena. Eka yena ku yingisela Xikwembu a yi ri mhaka leyinene swinene. Loko vakhegula lava va ri karhi va n'wi landzelela nkarhi na nkarhi u hetelela a nga ha swi tivi leswaku u fanele a voyamela kwihi. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Hi ku pima-pima ka yena loko a ri karhi a dya nhloko, swi fikile laha Xihahlele a a nga ha tivi leswaku xa matimba ku tlula xin'wana eka Xikwembu na swikwembu hi xihhi. A fike lala tindlela a a tilandzulana, yin'we yi komba evuxeni kasi leyin'wana yi komba evupeladyambu.

Marito lama ma kombisa leswaku Xihahlele a a ri munhu wo ka a nga lavi ku pfuniwa. Laha swi faneleke a pfuniwa, a swi vtheta swi tikomba leswaku u huma emutini wa vuhedeni laha a titivaka yena n'wini a tlhela a tiva na swikhegudyana. Vutomi bya Xihahlele a byi voniwa hi mani na mani leswaku se ku ni leswi swi n'wi dyaka hikuva a herile ku lo sala ribyanyi ntsena. Loko vanhu va tshinelela va lava ku ta n'wi pfuna leswaku a ta kota ku hanya vutomi lebyinene, o mpfhu. Loko vakhegula va swi vonisa sweswo, va sungurile ku ta hambu ku ri ni nhlikanhi hi xikongomelo xa leswaku a ta swi vona leswaku u fanele a hetelela hi ku ambala palu na njeti. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Xihahlele u lo tikuma a lo nqwaa, hi mahlo na swikhegudyana leswi hambaka swi n'wi vhakela le New-Clare. Masiku laman'wana a swi hambu swi tumbeta tinghohe ta swona loko swi ta eka Xihahlele hi norho nakambe a swi ta nivusiku kambe eka siku leri timhaka a ti yime hi xikosi.

Mutsari u yisa emahlweni hungu ra yena ro sindzisa vakhegula ku ya eka Xihahlele ku n'wi sindzisa ku tsimba palu na njeti leswi a rhandzi ku swi endla. Hi siku leri landzelaka u swi vone hi yin'wana ndlela yi nga ri yona ya ntolovelu. Swirho swa yena a swi nga tirhi tanihi ntolovelu. Milenge a yi tika lero na ku famba a nga swi koti hambu ku ri ku tsutsuma a ha ha vuli. Hi siku rero swikhegudyana a swi karihile siwnene. Vakhegula a va hlundzuke ku tlula na Xikwembu xa yena Xihahlele. Hi twa mutsari a ku:

Ku tsutsuma hambu a swi lavile a nga ta swi kota hikuva a a twa wonge milenge ya yena yi lo mana hi swin'wana yi tlhela yi tika bya nsimbhi. Handle ka ku tsandzeka hikokwalaho ka

leswa milenge. Vuyena bya yena a byi phasiwile byi ri kwale
ka swikhegudyana.

Marito lama ma kombisa ku va Xihahela a lo tiheleketa eka vakhegula a fika a yima emahlweni ka vona. U yimile bya phuphu emahlweni ka vona nkarhi wo leha. No ehleketa a nga ha ehlekete kahle kasi na loko vakhegula va vulavula na yena a a tsandzeka no humesa rito. Hi ndlela leyi Xihahela a a ri ni xivindzi hakona, loko a ko va un'wana ingi a cincile miehleketo ya yena khale eka leswi a swi voneke. Ku hlundzuka ka swikhegudyana mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

Swikhegudyana a swi tsetselelanga eka m'fa ka Xihahela...
U twe xo mita hi huku. Swikhegudyana swi jajeka timbilu ta swona hinkwato eka Xihahela. Swi n'wi kululela swifuva swa swona eka yena. Swi thonisela mihloti ya swivilelo swa swona ehenhla ka ndzhuti wa yena.

Mutsari u kombisa mahlundzukelo ya swikhegudyana. Swikhegudyana leswi a swi tiva ntirho wa swona naswona a swi nga heli mbilu loko Xihahela a nga swi yingisi. Swona a swi swi tiva leswaku swi ta n'wi kuma a nga ehleketanga nchumu. A swi swi tiva leswaku mbilu ya yena ya ribye swi ta yi faya, yi phemeka hi le xikarhi leswaku leswi swi byelaka swona swi ta kota ku nghena eka yona.

Loko mutsari a yisa mhaka leyi emahlweni u kombisa ku va Xihahela a tsandzeka no hlamula swivutiso leswi a vutisiwaka swona hi swikhegudyana leswi. Leswi swi kombisa ku va swivutiso swa swona swi tika ku tlula mpimo eka yena. Ku tika loku ku vangiswa hileswi yena a a tshembela eka kriste. Swa ndhavuko a swi nga ri swa yena hikuva a hambanile na swona khale. Mutsari u ri:

Leswi nga n'wi tsandzisa ku landzela swileriso swa swikhegudyana i vujagani. A a nga byeli munhu, a nga vutisi munhu, a a fa na swona a ri yexe. A chava Xikwembu xa yena xa rilaveta. Hambani a chava ku tsemiwa ekerekeni ya Rhoma.

Ntshaho lowu wu kombisa xiyimo xa Xihahela xa leswaku a fanele a a endlile khale leswi vakhegula va n'wi byelaka swona. U tsandzeka ku swi endla hikokwalaho ka xihundla lexi a nga na xona. Xihahela a tlhela a chava ku ambala palu na njeti hikuva a ta tsemiwa ekerekeni. Leswi swi tlhela swi hlundzukisa vakhegula swinene. Hi twa va n'wi vutisa hi ndlela leyi:

Xana palu na njeti leswi hi nga te u xava swi kwihi? Xana a hi ku byelanga leswaku u nga hambu u tshama u nga ambalanga nchumu? Xana a hi ku byelangi leswaku u vuya u ta pfuxa muti wa ka Xihahela xana? Xana n'wingi na xitukulwana xa hina va kwihi?

Marito lama ma kombisa hilaha vakhegula a va hlundzikise xiswona eka Xihahela. Swivutiso leswi a va vutisa Xihahela a swi nga lavi tinhlamulo hikuva a swi ri leswo lerisa ntsena leswi Xihahela a faneleke ku endla swona. Xihahela yena a a la ku twa leswi vakhegula a va n'wi lerisa swona hikuva a tibyerile ngopfu hi timhaka ta vukriste. Loko a ringeta ku xavelela vakhegula hi mali, vona a vo lerisa ntsena leswaku mali leyi a lava ku va nyika yona a yi teki a ya xava palu na njeti a ambala swona. Endzhaku ka loko vakhegula va arile ku teka mali va n'wi byerile leswaku u ta tikeriwa ku tlula mpimo evuton'wini bya yena. Vakhegula va hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Kambe tiva leswaku hi ta va na wena exitikisini ku ku tsundzuxa leswi u faneleke ku swi endla. U tiva leswaku u ta dya swa xihloka, xa mukwana a wu nge xi kumi loko u nga yingisi. Ni ta ku twisisa ku vava hikuva na hina u hi cukumetileerivaleni, a hi na muti; a hina ndzhuti, a hi na xo hi dyangata.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku hlundzuka ka swikhegudyana hikokwalaho ka ku va Xihahela a nga lavi ku swi yingisela. Vakhegula lava va ringeta ku n'wi tsundzuxa leswaku loko a nga va yingiseli u ta xaniseka swinene. Hileswaku evuton'wini a nge pfuki na siku na rin'we a lungheriwile hi nchumu. Swa yena a swi ta nyamalala emunyameni laha a nga ta ka a nga ha tivi no vona lomu swi nga nghena kona

Ku xaniseka ka yena a ku helelangi eka vakhegula ntsena. Vakhegula lava va tlhele va n'wi rhumela swiharhi swo chavisa swinene hi xikongomelo xo lava ku tshikilela leswaku u fanele a tshika vujagani, a damarhela ndhavuko wa ka vona lowu a nga kurisiwa hi vatswari va yena hi wona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Yo ta ya tile mahlolwa ya cinamise na meno yo basa... Rin'we ro nhabya, ro ya ku Xihahale hi xibajana lexi hi nkarhi lowu a xi pewuka emoyeni gaja. Xibajana xi ku mpfaa. Ku tlhela ku twala mpfumawulo wonge ko va femeni yo rhunga maseyila. Xibajana xi hlakala hi xinkadyana xi va xi herile.

Ntshaho wu kombisa ndlela leyi Xihahale a omile nhloko hayona. Vakhegula a va nga telanga ku tlanga na yena, a va tele ntirho wa vona ntsena, wo n'wi vuyerisa eka vutomi bya ndhavuko wa yena wa xintu. A a va fanele ku hetisa leswi a va tele ku swi endla emoyeni ni le vuton'wini bya yena hambileswi a swi nga olovi eka Xihahale. Leswi a swi olova a ku ri ku tiomisa tinhloko hikokwalaho ka xiyimo xa yena xa le kerekeni. Xihahale a a ri ni mikwetlembetano enhlokweni ni le mirini wa yena hambileswi a ri karhi a swi tiva leswaku swilo leswi swi vangiwa hi vakokwana va yena lava nga hundza khale emisaveni yena a ha rivatiwa hi ndhavulo wa Xilungu. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Swi vangiwa hi "vakhegula" hikokwalaho ka yena a a sihalala bya nyama ya nsiha a nga pfumeli ku landzelela swileriso swa "vakhegula" leswi a a swi tiva khale. A a lo mbve, ehenhla ka tingoma ta yena. A luma meno a tlhela a kanya mbilu.

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa ndlela leyi Xihahale a sihalala hi yona ku landzelela swileriso swa vakhegula, swa ku ambala palu na njeti hikokwalaho ka ku hlonipha xihundla lexi a ri na xona embilwini ya yena, lexi a xi tiviwa hi yena ntsena. Ku va a "luma meno a tlhela a kanya mbilu" swi kombisa ku va a tiyisela ku xaniseka ni ku xanisiwa hi vakhegula hi ku ehleketa leswaku nkarhi wun'wana va ta n'wi tlhelela, va

nga ha n'wi karhati hi ku n'wi tsundzuxa hi palu na njeti.

Loko a tshamile ni vanhu van'wana a a tikhoma leswaku a nga tshuki a rhetela hi ririmi a boxa xihundla xa yena lexi a ri na xona xa milorho ya swiendlo swa vuhedeni.

Xihahele mancomana a ya nga n'wi khomi kahle. Loko va ka Xinyamana va ri karhi va tiphina hi ku chaya mancomana, yena a swi nga n'wi khomi kahle hikuva eka yena a ku ri vubihhi, vudyoho na vuhunguki. Loko macnomana ya ri karhi ya chayiwa eka Xinyamana, ya tove Xihahele ya tlhela ya n'wi tshuva, a hetelela a titwa wonge u khomiwa hi nsululwana a tlhela a titwa wonge wo tshukutela hi xin'wana. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Lexi nga hlamarisa Sarah hileswi a a lo nyanyisa ku rhurhumela ka ntsumbu nkarhi walowu a a ri karhi a wu ninginisa. Ntsumbu wu rhurhumela, makatla ya sungula ku khindlata: milomo na yona yi tshavatana kambe ku ri hava rito leri humaka, i ngaku ko va na loyi a arisaka Simon ku boxa mhaka ya xihundla.

Mutsari u kombisa leswaku hi nkarhi lowu mancomana a ya chayiwa eka Xinyamana, Xihahele a ya n'wi hahisile a ya ekaya ka vona eka Xihahele. Mancomana se a ya tova loyi a tirhurherileke eka Xihahele, loyi a tsavuriweke eka xintu xa ka vona. Hi nkarhi lowu Xihahele a omisiwile hi swikwembu swa ka vona, Sarha a nga ha tivi lexi a faneleke ku endla xona hikuva nuna wa yena Xihahele a nga ha vulavuli hikuva swikwembu swa ka vona a swi humbile miehleketo. Nakambe Sarah a nga ha swi tivi leswaku u fanele a pfuna hi mani hikuva a va vonani na va ka Xinyamana. A va nga dzahisani fole hileswi a va nghena kereke ya Ziyoni. Sarah u hlamarisiwe hileswi mancomana ya nga yimangiki ku chaya. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Ku cema na mancomana a swo phikizana hi huwa. Ntsumbu lowu Sarah a lo phyeleka kwala tinhlokweni ta wona, na wona wo sungula ku tlulatlula wonge va lo wu tota hi viriviri na munyu

exilondweni. A wu tlhela wu tikomba ku tsakela leswi a swi pfa hala ka Xinyamana.

Marito lama ma kombisa leswaku hi nkarhi lowu mancomana a ya chayiwa eka Xinyamana, Xihahela na yena a ha humeriwile hi swikwembu. Sarah a nga swi lemuki leswiku hikuva a a nga si tshama a swi vona hikuva u kurilerile exilungwini. Hi nkarhi lowu ntsumbu wa Xihahela wu tlulatlurile ku kondza wu dliva rivoni ri lumeka mpahla yi sungula ku tshwa. Vanhu lava a va fanele ku n'wi pfuna hi lava yena a nga lavi no va vona hikokwalaho ka swiendlo swa vona swa vuhedeni. Loko moya wa Xihahela wu vuya emirini wa yena, u tikombile a lahlekeriwile hi dzano hikuva a nga ha vulavuli hambu ku ri ku hefemula. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

A nga gevi Xihahela, o va munhu ehansi a wonge u lo kukutlela muqombhoti. Leswi Xihahela a a gevisa swona munhu a nga ta kholwa leswaku i mujagani wa kereke ya Rhoma. Yena hi byakwe a a nga twanani no geva. Sarah ti n'wi tate makhwiri leta ku geva ka Xihahela, a a hlamale ku fana na Wantima loko a sungula ku vona Mulungu.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Xihahela a a ri na swikwembu. Leswi a swi humelela hi nkarhi lowu a ku chayiwa mancomana eka Xinyamana. Swa ku geva, a swi ri switikombiso swa leswaku Xihahelo u humeriwile hi swikwembu. Vuhedeni lava a va va vengana hi vona lava va nga ta va ta n'wi pfuna hambileswi nsati wa yena Sarah a nga n'wi byelangiki vapfuni va yena hi nkarhi lowu a humeriwile hi swikwembu hikuva a nga twanani na vona, a a va vengana tanihi tihele ta le ka Sathana.

Xihahela a tshembele eka vukriste vutomi bya yena hinkwabyo. Endzhaku ka loko swikwembu swi hahile emirini wa yena u yile exibedhlele ku ya kamberiwa leswi swi n'wi karhataka. Ku fika ka vona exibedhlele mutsari u ri: *“Hi nkarhi wolowo dokodela u lerisile muongori ku lulamisela Simoni byetlelo ewadini ya 13.”*

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa ku va Simoni a amukeriwle hi malwandla exibedhlele. Leswi hileswi a tsakela swona evuton'wini bya yena. Na loko a ri kwale xibedhlele a tshamela ro hlaya buku ya Xikwembu leswaku yi ta n'wi pfuna no sivela va khegula kuri va nga ha n'wi endzeli eka leswi yena a swi teka swi ri mavabyi emirini wa yena. Mutsrai u ri:

Le xibebedhlele Xihahela a nga hambani na Bibeke ya yena. Nkarhi hinkwawo a kumeka a ri ehenhla ka yona a ri karhi a ri ku yi nyangeni. Hi ndlela leyi a yi hlaya hi yona, vo tala la xibedhlele a vo anakanya leswaku i mufundhisi.

Mutsari u ya emahlweni a paluxa Xihahela hi ndlela leyi a rhandzaka Xikwembu hayona ku tlula xintu. Hinkwaswo leswi a swi ri enhlokweni ya Xihahela a swi ri swilo swa Xilungu kumbe swa vukhongereri bya kereke ya Rhoma.

Loko a ri kwale xibedhlele Xihahela a nga titoloveti na vanhu lava va nga riki vakriste naswona va nga pfi va vulavula xilungu. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Vanhu vo ka va nga pfi va hoxanyana xilungu loko va vulavula a a nga va rhandzi, a a va vona va ri vahedeni. Futhi a swi jinga swi antswa loko munhu wa kona hambani a nga xi tivi xilungu kambe a ambala mpahla yo vonaka.

Marito lama ma nga laha henhla ya kombisa xiphiso lexi Xihahela a ri na xona evuton'wini bya yena xa ku titeka a hambanile na vanhu van'wana hi swiambalo, mavulavulelo na kereke ya yena leyi a yi teka yi tlula tikereke hinkwato hi xiyimo laha misaveni.

Loko a ri exibedhlele a a rivalele maxangu ya yena hikuva vakhegula va khale a va chava Valungu. Leswi swi endla leswaku va chava ku n'wi landzelela na kwale xibedhlele ku ya n'wi tsundzuxa hi palu na njeti, leswi a faneleke ku tshama a swi

ambarile. Eka yena tiko a xi lele. O tifambela hi milenge ya yena ku ri hava lexi xi n'wi kavanyetaka ku fana na loko a ri ekaya. Lexi xi nga kona a nyangatsiwa hileswi eka wadi leyi a ri eka yona a ku tele vahedeni va futa, vo tsandzeka no vulavula xilungu. Leswi swi endla leswaku na loko a chuchiwile exibedhlele leswaku a ya ekaya, no va lela a nga va leli. Mutsrai u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

A a nga ri na nkarhi wo dzumba a lelana na swilo swo ka swi nga tivi, swilo swo ka swi nga ngeni kereke ya Rhoma, futhi eka yena a yi nga ri mhaka ku suka a nga lelanga exibedhlele. A a nga ki a navela no vulavula na vahedeni (yena a vona va ri vahedeni lava va nga pfiki va hlaya Bibebe.)

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa leswaku Xihahela i munhu loyi a a rhandza ngopfu kereke. Xilungu xona a xo tshama xi ri enon'wini wa yena. Swilo leswi swimbirhi hi swona leswi a swi n'wi rivateke ku landzelela swikwembu swa ka vona.

Xihahela loko a ha ku vuya exibedhlele a tshunxekile swinene. A tikomba a nga ha ri na xiphiso emiehleketweni ya yena. Loko va ri ekaya a a swi kota no bula na vakon'wana va yena. Leswi u swi endlile hikokwalaho ka leswi a ngenaka kereke ya Rhoma. U tlhela a swi kandzela hi ku vulavula Xilungu. Hi Xilungu vakon'wana ku buriwa na vona ku ri hava ndzilekana exikarhi ka vona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko a ku: *"A a ri mujagani loyi a a ntshunxekile ku bula na mukon'wana a tlhela a hleka na mukon'wana lero u ka u vona na xindzin'wana."*

Mutsari u ya emahlweni a kombisa ndlela leyi Xihahela a a tiphina hi yona loko a ri xibedhlele. Ku va a tshunxekile ni ku hleka ku tlhela ku vona ka na xindzin'wana swi kombisa leswaku ndhawu ya le xibedhlele a yi n'wi khomile kahle swinene. Va ka Xihahela xintu a xi va lahlekerile hikuva mikarhi yin'wana a va pfa va bula na vakon'wana va vona. Hi swona leswi a swi endla leswaku Xihahela a sariwa endzhaku hi vakhegula ku n'wi tsundzuxa ku xava palu na njeti.

Loko Xihahlele a vuya exibedhlele a nga yangi emahlweni a lulamisa leswi vakhegula a va n'wi lerisa swona. U yile emahlweni na timhaka ta kereke hikuva se a ku ri eka byandlani. Leswi swi hlundzukisile vakhegula ku fikela loko va n'wi vhakela nakambe hi swivumbeko swa swiharhi ni swilo swo hambanahambana. Mutsari u hlamusela leswi Xihahlele a ri ku swi tweni ni ku swi vona loko vakhegula va ri karhi va n'wi vhakela hi ndlela leyi:

U rhange a twa mimpfumawulo ya minsowa, timhisi, mahlolwa, ivi a ku swi khumbu, swa siku ra mahlolwa ya nga si n'wi hlongorisa. A tlhela a ku thukwa, lero Sarah a ka a ba hi ripfalo.

Ntshaho lowu wu vula leswaku Xihahlele a swi endleke swi hlundzukisile vakhegula ku tlula mpimo. Nimadyambu loko a etlele vakhegula va tlhela va n'wi endzela ku ya n'wi tsundzuxa leswaku u fanele a nga rivali ku endla leswi a nga tsundzuxiwa swona hi vona a nga si ya exibedhlele. Ku va a ku thukwa, swi kombisa ku va a chuwile loko a vona vakhegula va tama va ha n'wi landzelela hi le ndzhaku endzhaku ko huma exibedhlele.

Hi rin'wana ra masiku hi twa mutsari a kombisa ku va vakokwana va yena va tlhela va n'wi landza hi ndlela leyi:

Xihahlele o twa ma sungula ku vinjana, ku twala mpfumawulo wa mancomana lama a ma biwa, lero mbilu ya n'wana a yi ka yi pandzeka hi le xikarhi hikokwalaho ka mpfumawulo wa kona. Se a titwa leswo a nga ta swi kota. Ya vandlamulana mancomana ku nga twali nchumu etindleveni ni le byongweni byakwe.

Ntshaho lowu wu kombisa ku xaniseka ka Xihahlele hikokwalaho ko ala ku ambala leswi vakokwana va yena va lavaka swona. Ku va ku nga twali nchumu etindleveni ni le

byongweni byakwe swi kombisa ku va a mile bya mhandzi, endzhaku ko khomiwa hi swikwembu hikokwalaho ka mancomana lama a ma chayiwa eka Xinyamana. Xihahlele u sungurile ku suma tinghoma ta swikwembu hi nomu na hi noti. Leswi swi hlamarisile Sarah ku kondza a tsundzuka masirha ya vatswari va yena lava va nga lova. Mutsari u hlamusela ku tsundzukiwa ka vatswari va Sarah hi Sarah hi ndlela leyi:

“Sarah u sungurile ku tsundzuka vatswari va yena lava havambirhi va nga lahliwa emasirheni ya Banthule. Masirha lawa ya vafi a ya ri kwala nyongeni ya New Clare.”

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Sarah a kotile ku lemuka leswaku u fanele a ya ekaya ku ya phahla vatswari va yena leswaku swilo swa yena swi ta famba kahle. Hi nkarhi lowu Xihahlele yena a ri ku xanisekeni swinene. Vakokwana va yena a va jika na yena kun'wana na kun'wana. Leswi a swi ta loko a ri emilorhweni ntsena endzhaku ko etlela. Loko Xihahlele a phaphuka emilorhweni, ntsumbu ni moya a swi khomanile swi va nchumu wun'we, swi vumba vun'we bya Xihahlele. Endzhaku ka nkarhi miri wa yena wu ve wu yima ku tlulatlula na ku endla swa vuhedeni hinkwaswo swo vuyetela misisi loko malombo ya hahile. Endzhaku nsati wa yena u ve a n'wi nyika bakiti ra mati.

Muti wa Xihahlele a wu ri na xihundla lexi xi boxeke hi Mxeki. Vito leri ra Mxeki ri fambelana ni ku tsema kumbe ku avanyisa swo karhi. Mxeki hi yena a avanyiseke xihundla xa Xihahlele hi ku boxa tshumba ra Xihahlele, ra swikwembu leswi a nga lavi swi tiviwa hi munhu. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

A vulavula hi Xingoni lexi a xi twala wonge I Xizulu. Xihahlele a wonge wa swi twa. Na yena o hlamula a ri karhi a tiswoswa mahlo no vuyetela misisi kambe leswi a swi vulavula lava van'wana a va nga swi twi. Endzhaku o ya ku phaphara, ivi ku geva Xihahlele.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Muxeki a ri ni vutshila hi swa xintu.

Loko a vona Xihahela a ri karhi a tlulatlula no tiswoswa misisi, u lo vhela a swi tiva xikan'we leswaku Xihahela u na swikwembu. O lo endla mihivahivani hinkwayo leyi faneleke ku endleriwa munhu loyi a nga na swikwembu. U tlhele a kombela vamuti leswaku va ya lavisisa kahle etinhlolweni leswaku Xihahela a nga va a karhatiwa hi yini.

Endzhaku ka loko Xihahela swikwembu swi hahile eka yena, va sale va endla leswi Mxeki a nga va byela swona swa ku ya lavisisa mavabyi ya Xihahela etin'angeni. Hambiswiritano Xihahela a ha ri ni ku kanakana swinene ku kombisa ku ka a nga swi twisisi swa vuhedeni. N'anga yi fike yi vula leswaku Xihahela u fanele ku endla leswi vakhegula va n'wi lerisaka swona, ku nga ku xava palu na njeti a ambala swona hikuva vona a va n'wi vona a nga ambala nga nchumu. Lexi Xihahela a fanele ku xi endla hi nkarhi wolowo a ku ri ku hlawula exikarhi ka Xikwembu na swikwembu. Mhaka leyi a yi n'wi khomanga kahle Xihahela nakatsongo. Ku nyangatseka ka yena mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

“Loko a ri karhi a ehleketa hi palu na njeti, ku phahla,
ku dya mirhi, ku nusa misava emasirheni eka Xihahela,
ku ya chayeriwa, a a hlamba na timbilu.”

Ku va a hlamba timbilu loko a ehleketa timhaka ta ndhavuko leti a a lerisiwa hi swikwembu na n'anga swi ti kombisa ku va a nga swi tsakeli ku swi endla hi mbilu ya yena hinkwayo. Yena a tshembele eka Xikwembu ntsena. Hambiswiritano Xihahela u swi vonile leswaku ku sihalala swi nge n'wi pfuni nchumu. Hi vona a hluvula manyunyu lama a ri na wona hikuva se a sungula ku vabya hi matimba hikokwalaho ka swikwembu leswi a swi n'wi khomile, swa vakokwana va yena. Mutsari u hlamusela ku vabya ka yena hi ndlela leyi:

Xihahela a sungula ku vabya vuvabyi byo rivala. Ku endla a ku nga ri mhaka a swi olova ku n'wi vona a yi endla. A a pfa a rivala no copeta lero loko a ku honokela mahlo, no huma ekerekeni a wu ta huma. A a honoka wonge i jaha loko ri honokela loyi a nga ri

tekela nhwana.

Marito lama ma kombisa leswaku endlelo ra Xihahale ni le kerekeni a swi tika ku kombisa leswaku munhu loyi u twa yini. Nkarhi wun'wana a pfa a yima loko ku ri nkarhi ku yimbeleriwa hambi ku yima a fambafamba ni loko lavan'wana va lo tshama va ha yimele nkarhi wa ku yima. Nkarhi wun'wana a pfa a halahala makhumbi ya kereke swi nga fanelangi. Maendlelo lama ma endlile leswaku Xihahale a hunguteka xindzhuti ekerekeni. Mhaka ya ku tsema vanhu ekerekeni a yi fanele yi humelela yena sweswi.

Loko Xihahale a ha rivele, vakhegula a va vuya hi nxangu yin'wana. Hi nkarhi a va vuyela ku ta n'wi tsundzuxa leswaku u fanele a chayeriwa swikwembu leswi a nga na swona. Swiendlo leswi swi tikomba loko mutsari a ku:

Ntsumbu wa yena a wu nga etlelanga, na wona a wu karhi wu tiolola hi ku tlulatlula. Sarah u ringetile ku kondzelela hikuva a nga sunguli ku vona tinxangu leti... ntsumbu wu sungula ku kalakala hi ndlela leyi nga chavisa Sarah. Na yena o xi biku. Ivi la ndlwini ku ku huu, wonge a va lo ngheneriwa hi mabawa.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku tiarisa ka Xihahale ku endla leswi vakhegula va laka swona va ta ya va tikisa endlelo ra vona ku kondza a endla leswi va swi va lavaka hi xikongomelo xa leswaku swilo swi ta kota ku famba hi ndlela ya kahle.

Mhaka ya ku hanya hi xintu a yi pfilunganisa Xihahale ebyongweni, a hanya wonge i munhu loyi a nga hundza muti ri xile. A tlhela a twa wonge mbilu ya yena yi ngo handzuka hi le xikarhi. Siku leri Billy na Mxeki va nga ya eka Xinyamana, Xihahale swi n'wi vavise swinene. Hi siku leri mhaka ya yena ya xihundla ya nsati wa xitekwa yi humela erivaleni. Hikokwalaho mutsari a nge:

.... A a swi vona leswaku Xihahale a a hamba loko a ku yena u huma eSophiatown. A a ri le kaya eka Xihahale naswona a ri n'wana wa le vukosini bya ka Xihahale. Xihundla lexi Xihahale a a

ri na xona eka Xinyamana xi humele ehandle.

Leswi swi kombisa ku va mhaka ya yena ya xihundla yi humerile erivaleni yi voniwa hi vaakelani va yena kumbe hi munhu un'wana na un'wana. Vujagani lebyi a ri na byona a byi ri bya le moyeni ntsena. Leswi a fanele ku swi endla i ku chayeriwa na ku ambala palu na njeti kumbe a swi veka ehansi ka xikhigelo a swi khegela loko a etlela. Endzhaku ka loko Xihahelo a swi vonile leswaku ku hava laha a nga tsutsumela kona, u ve a kanya, a lerisa vandyangu ku n'wi yisa eti n'angeni ku ya chayeriwa leswaku a ta kota ku endla leswi swikwembu a swi lava swona. Hi twa yena n'wini a ku: *“Mo ndzi yisa kwale ka vakokwana ndzi ya tiwisela kona, mina ndzi karhele.”*

Marito lama ma kombisa ku va Xihahela a tinyiketile ku hanya hi ndhavuko wa lowu vakokwana va yena a va tsakela leswaku a hanya hi wona. Hinkwaswo leswi swi fanele ku ya endliwa ekaya ka vona eka Xihahela, laha a nga balekela maxaka ya yena a ya eJoni, laha a nga fika a tumbelela swikwembu swa ka vona nkarhi wa ku leha. Maxaka ya yena ku katsa ni vamakwavo va yena a nga ha va tivi leswi hetisekeke hikuva o va mbambela kunene. Leswaku mavito ya yena ya vuhlangi ni ya ngoma i va Gezani na Ntshikiwani a nga ha swi tivi. Na ku mavito lama a nga na wona u thyiwe loko ku humelela yini a nga ha swi tivi. Mutsari u paluxa mhaka leyi hi ndlela leyi:

“Xihahela u thyiwile hi thicara Maganu exikolweni xa
Mashawu hikuva a arile ku ya nghena xikolo eTlangelani
lomu tata wa yena a a lave leswaku a ya nghena kona.”

Marito lama ma kombisa leswaku vujagani a a byi onhile swnene hikuva a rivele swa ndhavuko wa yena lowu a nga kula hi wona.

James hi yena loyi a nga boxela Billy na Sarah leswaku Xihahela i makwavo wa vona leswi hetisekeke. A lo rivatiwa hi Joni tanihileswi yi nga duma hi ku dya vanhu yi tlhela yi va tsandzisa ku vuya emakaya ya vona ni ku va hundzula vahanya vutomi byo hambana na lebyi va nga kula hi byona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko James a

va paluxela vumunhu bya Xihahela hi ndlela leyi: *“Leswaku i n'wana wa vahedeni u velekeriwe eXipilongo hi yena Gezani. A a ri ni nsati ni n'wana.”*

Leswi swi kombisa ku va vumunhu bya Xihahela byi ri bya ndhavuko wa Xitsonga lowu nga helela. Makwavo wa yena u vula no vutisa Xihahela hi ku hlamala hi ndlela leyi:

“Gezani, hi wena Gezani wa Machavi? Simon ri ya emahlweni no hlekelela wonge i jaha ra ha ku ganga hi nhwana.”

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Xihahela a tiva ntiyiso wa hinkwaswo leswi swi vuriwaka hi vamakwavo va yena. Eka hinkwaswo leswi a swi humelela a swi endla leswaku Xihahela a nga tshamiseki emoyeni. Mutsari u hlamusela ku nga tshamiseka ka yena hi ndlela leyi:

... a a dya hi xihundla xa yena lexi a xi tumbetile endzeni ka vunwa lebyi a byi borile hi vukhale. Sweswi vakhegula, James na Skroef a va boxe swihundla leswi a swi n'wi dya kambe ematshan'wini yo a wisa moya wa yena se a wu katingeka wu katinga hi timhaka to hlayanyana. A a nghene eku nyumeni lokukulu, moya wa yena a wa ha bohe fundzu. A a nga tivi leswaku u ta teka vukriste kumbe vuhedeni.

Marito lama ma kombisa ku ri Sarah loko Xihahela a ri ku vabyeni lokukulu ku tshikaka swa xikresite loko a ya eka swa xihedeni swa lala na xikriste a ya eka xihedeni. Loko Xihahela a nga si ya ku ya chayeriwa a a fanele ku ya hundza hi le masirheni ya vakokwana va yena leswaku swilo swi ta kota ku famba kahle.

Loko va hetile ku phahla va yile eka n'anga leyi kotaka ku thwasisa swa swikwembu. N'anga leyi a va ku i Gija Xitimela. N'anga leyi a yi swi tiva swinene swa swikwembu. Mutsari u hlamusela vuswikoti bya Gija Xitimela hi ndlela leyi:

Gija Xitimela a a tirha ngopfu-ngopfu ku chayela vanhu... A swi nyanyisa hileswi minkarhi yo tala a a dzumba a ri entirhweni wa yena wo hlahluva, ku tshungula, ku thwasisa no tlhela a dyondzisa magovhana ya yena tinhlolo. Tnhlolo a a ti tiva hi mavito ku fika eka xirhambyana xo hetiseka kambe yena a a nga tirhisi tinhlolo loko a hlahluva vanhu va yena; a a tirhisa xivoni na Bibe.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswi vahedeni va tin'anga a va endlisa xiswona va nga si amukela vanhu. Wu tlhela wu paluxa ku va vahedeni va yi tirhisa bibe na vona. Leswi swi kombisa ku va na vona va ri na vutivi lebyikulu hi yona. N'anga yi hlamusela leswi karhataka Xihahela hi ndlela leyi:

Mhaka a yi le ka wena M'xeke, yi le ka wena Xihahela (A vula hi ku n'wi kombetela) U na swikwembu swa vakhegula lava va ku karhataka; N'waxivangiwa na N'wampfundi. Ndlozi ra N'wampfundi hi rona ri vilelaka ngopfu.

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa leswaku vahedeni na vona i vana va Xikwembu naswona va swi kota ku tirhisa bibe leyi tirhisiwaka hi majagani hi xikongomelo xo pfuna van'wana vanhu laha misaveni.

Endzhaku ko thwasa, Simoni u vile u n'wana wa vacini va mancomana ku tlula vanhu hinkwavo. Mutsari u hlamusela vuswikoti bya yena hi ndlela leyi:

A a cina ehenhla ka makala ya ndzilo na ku cina a dzenengele tswhuri. Leswi swi kombisa leswaku a ku ri hava loyi a a cina tanihi hi yena emancomanini.

Vuswikoti bya yena bya mancomana ni hinkwaswo byi tikomba na hi siku leri a nga teka nyongwa hi rona. Mutsari u ri:

“Tinhlole a yi nga tumbetiwanga hi yena Gija Xitimela,
na yena u hlamale loko Xihahale a vuya na nyongwa,
tinhlole na xikhudza xa mirhi.”

Leswi swa ha tiyisisa vuswikoti bya yena bya ndhavuko wa mancomana na vun'anga.

Loko Xihahale a vuyile hi le ku chayeriwani u tisorile swinene eka lava a va venga swinene na ku ka a nga lavi ku va vona ekusuhi na yena. Hikokwalaho mutsari a nge:

“Xihahale u rhambe M'xeke loyi a ha ri kwale ka
Xihahale, Sarah na va ka Mafasa ku ya pfluxela
eka Xinyamana na ku va yisela mihandzu leyi va
nga va vuyela na yona hi le ka Borechers.”

Ntshahaho lowu wu kombisa leswaku Xihahale a cincile eka mahanyelo ya yena ya vujagani. Se a a damarhele swikwembu swa ka vona. Swilo swa yena a swi famba hi ndlela leyinene.

NDZIMA YA 4

4.1 Nkatsakanyo wo angarhela na swibumabumelo

Eka ndzavisiso lowu hi kotile ku vona hilaha ku kombisiweke hakona manghenelo, xikongomelo, xitatimendhe xa xiphiso, tinhlamuselo ta matheme ya nkoka, mitirho ya valavisisi van'wana va nga endla hileswi swi yelanaka na ndzavisiso lowu ku katsa na maendlelo lama ma tirhisiweke ku kuma mahungu ya wona ndzavisiso lowu.

Mulavisisi u tlhele a kombisa hi ndlela leyinene leyi mavito ya swikwembu ya thiywaka hayona ku katsa na swivangelo swa wona. U tlhele a kombisa na mavito ya swikwembu lama ma thiywaka vana vaxinuna na vana va xisati hi ku kongoma.

Eka ndzavisiso lowu mulavisi u tlhele a kombisa ku xaniseka ka Simon Xihahela hikokwalaho ka leswi a nga landzeleli vutomi bya xintu hambileswi a kuleke hi byona. Hi vona hilaha swikhegudiyana swi nga n'wi landzelela hakona, hi swivumbeko swo hambanahambana ku ri ndlela yo n'wi lerisa leswaku u fanele a mbala mpahla ya swikwembu hikuva swona swi n'wi vona a nga ambalanga nchumu masiku hinkwawo. U hetelela a chayeriwa, a va n'anga yikulu, yo tlula hintwato.

Loko munhu a lava ku endleriwa swilo, u fanele ku va a r munhu loyi a ngenaka kereke ya Rhoma, handle ka swona a swi nga koteki. Mutsari u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

“Xihahela na kereke ya yena ya Rhoma . Ta mucato a nga ha tinghenanga, no ya a nga yangi ivi a tlhela a nga wu vekiki eka Mafasa.”

Marito lama ma kombisa leswaku kereke ya Rhoma a yi mirile embilwini ni le ngatini ya Xihahela. Mukon'wana wa yena a nga endlangi leswi yena a lava swona leswo loko a

cata Victoria a sungula hi ku ya nghena kereke ya vona ya Rhoma.

4.2. **Swibumabumelo**

Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswi landzelaka:

- Swikolo swi fanele ku tirhisa matsalwa lama nga na ndhavuko wa xintu ku endlela leswaku ndhavuko wu nga lahleki.
- Vanhu lava nga ni vutivi bya ndhavuko wa xintu va fanele ku tirhisiwa ku pfuna vana va swikolo.

5 MATSALWA LAMA TSHAHIWEKE

Chauke, B.A. 1992: *'Fenya' eka tsalwa Thuketana F.A. ra N'waninginingi ma ka tindleve*. University of Limpopo. Turfloop: Unpublished Honours Research Paper.

Chake M.P. 1998: *narrotological features of the novel of F.A Thuketana*: university of Limpopo. Turf loop: *unpublished masters research paper*.

Dobson, J.T. 1963: *Ancient Education and its meaning tours*. New York: Cooper Square publishers.

Haralambos, M. 1989: *Sociology themes and respective*. London: Unwind Heyman.

Harper C. 1991: *Collins English Dictionary*. Cape Town: Harpe Collins Publisher.

Hofsted, G.1997: *Cultures and organization software of the Mind*, New York: McGrawHill

Houghton, 2009: *Dictionery of English languages*. New York: Houtt muffin company.

Minichiewlo, et al. 2010: *In –depth interview in researching people*. Hongkon: Long man Cheshire PTY L.T.D.

Maluleke, D.R. 1987: *Xona Hi xini?* Hatfield, Pretoria: J.L Van Schalk (PTY) (LTD).

Mack, A.M . 2009: *Texture analysis a Beginner Lecture in the School of English medium studies arts History*, University.

Malan, J.S.1985: *Swazi culture the Africa Institute a South Africa*, Pretoria. Republic of South Africa:

Mhinga, M.E. 2012: *Nkucetelo wa vukreste eka mafambisele ya muti wa ndhavuko wa Mutsonga*. Unpublished M.A. Dissertation. University of Limpopo. Turfloop.

Msimeki, B.E. 1998: *Characterization in murhandziwani and Manyunyuy ya xitsotso*. Braamfotein. RAU: Unpublished M.A. Dissertation.

Neums, P. 1977: *Text book of Translator*. New York, Prenties hall: Mac Millen Publishers.

Ngobeni, D.T. 2012: *Ndlela leyi vatsari va paluxka vafundhisi ha yona eka tsalwa ra Mibya ya nyekanyeka hi B.K.M. Mtombeni na Byi n'wi khele matluka*. University of Limpopo. Turfloop: Unpublished M.A. Dissertation..

Ntsan'wisi, H.W.E. 1961. *Masungi M'fana ka Mashele*. Johannesburg: Educum Publishers

Punch, K.F. 1998: *Introduction of social research thousand oaks sage*. Pretoria, UNISA Unpublished M.A Dissertation.

Shabangu, I.S. 2006: Pretoria: Roselyn Publishers.

Shirindza, F.E. 1995: *Ntlimbo (Conflict) eka tsalwa ra D.R. Maluleke ra Xona hi xihhi?* University of Limpopo: Turfloop. Unpublished B.A. Hons. Research Paper.

Wikipedia. 2011: *The free Encyclopadiig children in Britannica*.